TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

2011 | 3

ERFGENAMEN VAN THOMAS

INHOUD

TR

3 Redactioneel

32 Column

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | Harry Knipschild
De ongelovige Thomas in India

9 ONDERZOEK | Riemer Roukema
De apostel Thomas in Oost en West

15 COLUMN | Dorottya Nagy
Aanknopen

16 DEBAT | Steve Hollinghurst
Nieuwe spiritualiteit, nieuwe missie

21 PORTRET | Dolf Tielkemeijer
Een mens tussen ja en nee

24 ANTITHESE | Leo van Leijsen
De Thomaschristenen
India's Syrische kerken in vogelvlucht

33 MENSEN IN BEELD | Feije Duim
Een zondag in Damascus

38 WAS GETEKEND | Johan de Vreugd

39 INTERVIEW | Adriaan van Klinken en Dineke Spee
Thomas legt de vinger bij diversiteit

44 PERSPECTIEF | Hans Stolp
Het lied van de parel

50 Beeldmeditatie | Jan Jongeneel
Een teken

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 4 | nummer 3 | september 2011
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch kwartaaltijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte doet in woord en beeld verslag van gelovige en missionaire initiatieven, lokaal en wereldwijd. Het tijdschrift wil vanuit het christelijk geloof inspireren en reflecteren op religies en culturen, met de bedoeling steeds opnieuw een proces van verstaan op gang te brengen. Zo kan ruimte ontstaan voor de betekenis van het evangelie in onze tijd.

TussenRuimte is een uitgave van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) in samenwerking met Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeverij Kok in Utrecht.

© 2011 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactie
drs. Ineke Bakker, drs. Gijs van den Brink, drs. Annemiek Buijs-Tuytelaars, drs. Wilbert van Saane, Dineke Spee (voorzitter), drs. Johan Visser

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*, Nederlandse Zendingsraad,
Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl
www.tussenruimte.com

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
CKD, RU Nijmegen (omslag), Wasili Wasin/Galerie Wim Zwijsen (10), Pro Oriente (26), Wilbert van Saane (34), Nader Zakou (41), Kors Peilman (62-63)

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 6088, 4000 HB Tiel
Telefoon (0344) 63 70 85
Fax (0344) 63 56 59
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs met ingang van 1 januari 2011
Een jaarabonnement kost in 2011 in Nederland € 37,75; in België € 39,00; elders in Europa € 43,00.
Een studentenabonnement kost € 26,00.
Losse nummers kosten € 9,50 (exclusief porto).
Een proefabonnement van twee nummers kost € 13,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Omslagillustratie: *Ongelovige Thomas* (detail), Anoniem (kopie naar Caravaggio), 1600-1625, olie op doek, 124 x 149 cm, Florence, Galleria degli Uffizi

Erfgenamen van Thomas

De apostel Thomas wordt 'ongelovige' genoemd. Twijfelaar, broer van Jezus, missionaris die bij de verdeling van de missiegebieden het Oosten kreeg toebedeeld. Zijn invloed op de christengemeenschappen ten oosten van Antiochië, in Syrië en India, is aanzienlijk. Mede door de ontdekking van het *Evangelie van Thomas* in 1945 is ook in het Westen belangstelling voor hem ontstaan.

Wie was Thomas? Wat is feit en wat is fictie? Waar is deze zoekende apostel uiteindelijk terechtgekomen? En wie zijn de hedendaagse erfgenamen van Thomas?
Nieuwtestamenticus Riemer Roukema laat zien dat in het vroege christendom verschillende en zeer uiteenlopende tradities rondom Thomas zijn ontstaan. De populairste zijn te vinden in de *Handelingen van Thomas*. Hans Stolp, kenner van het esoterisch christendom, verklaart het gnostische gedicht 'Het lied van de parel' uit die *Handelingen*.
Thomas was een mens 'tussen ja en nee', aldus Dolf Tielkemeijer, die biografische en bijbelse gegevens op een rij zet. Historicus Harry Knipschild probeert het spoor van Thomas in India te volgen en doet verslag van zijn reis. Ook in Damascus heeft Thomas erfgenamen nagelaten, en Feije Duim, medewerker bij Kerk in Actie, ontmoette hen. Leo van Leijsen, medewerker Oosterse Kerken van de Katholieke Vereniging voor Oecumene, geeft een indrukwekkend overzicht van India's Syrische kerken met Thomasgelovigen.
Het terugvinden van het *Evangelie van Thomas* en *Het Boek van Thomas de Strijder* heeft de bijzondere belangstelling gewekt van degenen die op zoek zijn naar een nieuwe en alternatieve spiritualiteit. Steve Hollinghurst, onderzoeker bij het Sheffield Centre, doordenkt evangelisatie in de (Britse) context van nieuwe spiritualiteit. Manuela Kalsky vraagt zich als systematisch theologe af wat het betekent dat het christendom, gezien die zeer uiteenlopende tradities rondom Thomas, vanaf het begin pluriformer is geweest dan wij vaak aannemen.

— Redactie *TussenRuimte*

De ongelovige Thomas in India

In februari 2009 reisde ik door de Indiase deelstaat Kerala. Ik constateerde dat de naam van Sint-Thomas daar springlevend is. Winkels dragen zijn naam, kerken zijn naar hem vernoemd. In India is het bij autobestuurders gebruikelijk een beschermer in het verkeer bij zich te hebben. Veel hindoes hebben een beeldje van de god Ganesha op hun dashboard. Katholieken hebben met grote letters de naam van Jezus, Maria, de heilige Antonius of Sint-Thomas op hun voorruit geschilderd.

In het evangelie volgens Johannes staat te lezen dat Thomas nogal wantrouwig was. Hij nam niet zonder meer aan dat Christus verrezen was. 'Alleen als ik de wonden van de spijkers in zijn handen zie en met mijn vingers kan voelen, en als ik mijn hand in zijn zij kan leggen, zal ik het geloven', reageerde hij. Een week later, aldus het evangelie volgens Johannes, richtte Jezus zich tot Thomas persoonlijk. 'Leg je vingers hier en kijk naar mijn handen, en leg je hand in mijn zij. Wees niet langer ongelovig, maar geloof.' De ongelovige Thomas werd nu de gelovige Thomas. 'Omdat je me gezien hebt, geloof je', kreeg hij nog te horen. 'Gelukkig zijn zij die niet zien en toch geloven.' Thomas ging desalniettemin de geschiedenis in als de ongelovige Thomas.

Hoe ging het verder met de apostel? In India is men ervan overtuigd dat Thomas vanuit het Heilig Land in oostelijke richting vertrokken is en via het land van de Parten (nu Iran) op de westkust van het subcontinent belandde. Dat gebied is tegenwoordig de deelstaat Kerala en stond in de tijd van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) bekend als de Malabarkust.

Bekeringen in Kerala

In boekjes die ik ter plaatse over Thomas aanschafte, wordt duidelijk gemaakt dat de discipel van Jezus Christus in het jaar 52 in de Indiase stad Palayur arriveerde. Daar aangekomen begon hij meteen met zijn bekeringswerk onder de plaatselijke bevolking, de heidenen. Door het verrichten van wonderen liet Thomas zien dat hij door God zelf gezonden was. Een manuscript, in Palayur bewaard gebleven, zou een aantal feiten op een rijtje gezet hebben. Thomas wist negenentwintig gestorven mensen weer tot leven te brengen. Hij genas honderden lepralijders. Grote groepen blinden konden na behandeling door Thomas weer zien.

Door het verrichten van wonderen liet Thomas zien dat hij door God zelf gezonden was

Winkels dragen Thomas' naam, kerken zijn naar hem vernoemd.

Zieken die door de artsen al waren opgegeven, maakte hij weer gezond. De apostel zorgde ervoor dat doven konden horen. Bekeringen konden niet uitblijven. Waar de apostel zich ook maar vertoonde, stroomden de mensen toe om zich te laten dopen. Mensen van alle kasten: *brahmins* (de hoogste kaste), handelaren, boeren en onaanraakbaren. Volgens de bronnen in India maakte het christendom in die tijd een grote bloei door. Behalve in de eerder genoemde stad Palayur verrezen er kerken in Cranganore, Parur, Niranam, Kollam (Quilon), Chayal en Kokkamangalam. Het bouwen van kerken ging niet zonder verzet van sommige brahmins. En ook niet zonder geweld. Thomas liet zich echter nooit uit het veld slaan. In Palayur (Palur) wist hij de hindoes te verslaan en vervolgens te verjagen. Een hindoetempel liet hij ombouwen voor de katholieke eredienst. Brokstukken en gebroken beelden van hindoegoden zouden volgens de traditie nog gedurende eeuwen in de omgeving van de kerk gevonden zijn. Thomas leidde 'inlanders' op tot priester om zijn werk voort te zetten wanneer hij er niet meer zou zijn.

Thomas leidde inlanders op tot priester om zijn werk voort te zetten

Bij de Tamils

De apostel was een goede missionaris. Daarom ook trok hij verder om het ware geloof te verkondigen. Volgens sommige verhalen zou hij zelfs in China geweest zijn, maar zeker op de oostkust van India, het gebied waar tot op de dag van vandaag de Tamils het voor het zeggen hebben. Hij was actief in de regio van de huidige miljoenenstad Chennai (vroeger Madras). Daar was

Volgens de traditionele verhalen werd Thomas in het jaar 72 vermoord.

een belangrijk hindoeheiligdom dat Mylapore heette. Er viel heel wat nuttig werk voor het christendom te doen.
Het verblijf in het land van de Tamils werd de geloofsverkondiger na twintig jaar echter noodlottig. Volgens de traditionele verhalen werd hij in het jaar 72 vermoord en ter plekke begraven. Thomas werd een martelaar, de heilige Thomas. Op zijn graf verscheen een kerkje.
Marco Polo, die op de terugtocht uit China ook de kusten van India bezocht zou hebben, gaf een opvallend relaas:

> Het lichaam van de heilige Thomas ligt in een kleine stad waar niet veel mensen wonen. Maar er komen veel christelijke pelgrims, en ook veel saraceense, want de saracenen (moslims) koesteren een grote verering voor hem en zeggen dat hij een saraceen was en een groot profeet, en ze noemen hem *varria*, wat heilige man betekent. Christelijke pelgrims nemen aarde mee naar de plek waar de heilige gestorven is. Hij geneest alle christenen die aan lepra lijden.

'Nu zal ik vertellen wat ik heb gehoord over zijn dood', vervolgde Polo.

> De heilige Thomas bevond zich in een kluizenaarshut in een bos en zei zijn gebeden. Om hem heen waren veel pauwen. Terwijl de heilige Thomas bad, was een afgodendienaar aan het jagen, en toen hij een pijl op een pauw wilde afschieten, raakte hij de heilige Thomas, die hij niet zag, in diens zijde. Deze bleef, aldus gewond, zachtjes bidden en stierf al biddend.

De dood van de apostel zou in dat geval dus een ongeluk zijn geweest.

De Thomaskathedraal in Chennai

In de grafkelder

In de zestiende eeuw bereikten Portugese 'ontdekkingsreizigers' de oostkust van India. Ze vernielden de antieke 'afgodentempels' van Mylapore. Op het graf van Thomas bouwden ze in 1523 een kerk die aan de heilige martelaar gewijd was. Aan het einde van de negentiende eeuw sloopten de Britten de inmiddels honderden jaren oude kerk en bouwden ze een nieuwe. Op 5 februari 1986 bezocht paus Johannes Paulus II de Santhomekerk om er te bidden op het graf van de apostel. Het Belgische koningspaar Albert en Paola was er op 10 november 2008.

Op 9 februari 2009 bevond ik mij zelf op deze heilige bodem. De stoffelijke resten van de heilige waren overigens al eeuwen geleden uit de kerk verwijderd. Europeanen hadden ze meegenomen en opnieuw begraven in Ortona (Italië). Het graf was leeg, op een relikwie na. In de grafkelder zag ik al-

lerlei herinneringen aan het verblijf van Thomas in het land van de Tamils. Ook werd nog eens uitgelegd dat de heilige in eerste instantie nogal 'ongelovig' geweest was.

'Bescherming van boven'

De door mij aangeschafte boekjes, die zelfs tot in 2009 herdrukt waren, maken volop melding van alle wonderbaarlijke gebeurtenissen die zich op deze plaats hebben afgespeeld. Zieke mensen waren ter plekke genezen. Bij het openen van het graf, nog in 1729 door Dom José Pinharno, de bisschop van Mylapore, zou er een helder licht uit de tombe gekomen zijn.
De 'bescherming van boven' zou zich tot in onze dagen hebben voortgezet. Want op 26 december 2004 hield een dodelijke tsunami huis op de kusten van Azië. In India werden elfduizend slachtoffers geteld, waarvan achtduizend in het Tamilgebied (Tamil Nadu). In het boekje *Santhome Cathedral Basilica. Chennai – India* valt te lezen:

> Ofschoon de basiliek zo goed als aan de kust staat, werd die niet bereikt (door de hoge vloedgolf). Een paar duizend mensen hadden op het kerkterrein bescherming gezocht. Niemand van de duizenden arme mensen die in hutten op het strand bij de kathedraal woonden, kwam om. Het water stroomde diep het binnenland in en kruiste de weg ten noorden en ten zuiden van de basiliek, maar het kerkterrein bleef gespaard. Hoewel we de wonderbaarlijke ontsnapping niet kunnen verklaren, wijzen verscheidene mensen die in het gebied wonen, die toe aan de bescherming van de heilige Thomas. Lang geleden is er een paal neergezet tussen de basiliek en de zee. Er is een geloof, een legende die we niet historisch kunnen bewijzen, dat die ofwel door de heilige zelf is neergezet of door zeelui ter ere van hem. Volgens dit verhaal zal de zee nooit verder gaan dan de paal. Feit? Legende? We weten het niet. Maar de waarheid is dat iedereen die op of bij het terrein van de basiliek woonde, gespaard werd voor de furie van de tsunami.

Literatuur

– F.G. Naerebout en H.W. Singor, *De oudheid. Grieken en Romeinen in de context van de wereldgeschiedenis*, Baarn, 1995.
– *Statenvertaling. Nieuwe Bijbelvertaling. Parallel Editie*, Heerenveen, 2004.
– Henk Singor, 'Voorbij de Indus. India en Zuidoost-Azië in hun betrekkingen met de Grieks-Romeinse wereld', *Leidschrift*, december 2006.
– Marco Polo, *Il Milione. De wonderen van de Oriënt*, Amsterdam, 2008.
– Herman D'Souza, *In the steps of St. Thomas*, Madras-Mylapore, (1952) 2009.
– *Santhome cathedral basilica. Chennai – India*, Chennai, zonder jaartal (maar na de tsunami van december 2004).

— Dr. Harry Knipschild is historicus. Hij publiceerde onder meer *Soldaten van God. Nederlandse en Belgische priesters op missie in China in de negentiende eeuw*. Op *Isidorusweb* publiceert hij geregeld artikelen over missie.

De apostel Thomas in Oost en West

De oudste getuigenissen over Thomas zijn opgenomen in het Nieuwe Testament. Er zijn echter in het vroege christendom nog allerlei andere, zeer uiteenlopende tradities aan Thomas toegeschreven. Sommige daarvan waren zeer populair, andere hebben minder verspreiding gekregen en waren daarvoor ook niet bedoeld. Wat zijn deze tradities waard?

In de oudste geschriften over Jezus en zijn leerlingen neemt Thomas een bescheiden plaats in. De synoptische evangeliën vermelden alleen zijn naam, zonder enige toevoeging, en vertellen niet één verhaal over hem. Hetzelfde geldt voor het boek Handelingen (Matteüs 10, 3; Marcus 3, 18; Lucas 6, 15; Handelingen 1, 13).
Het evangelie volgens Johannes daarentegen vertelt wel iets over Thomas. Wanneer Jezus aankondigt naar Betanië te gaan omdat Lazarus is gestorven, denkt Thomas dat Jezus daar gevaar zal lopen en zegt hij pessimistisch: 'Laten ook wij maar gaan, om met hem te sterven.' In een ander gesprek erkent Thomas dat hij niet weet waar Jezus na zijn dood naartoe gaat, zodat hij en zijn medeleerlingen de weg daarheen niet weten. Na Jezus' dood is Thomas afwezig wanneer hun meester weer levend aan zijn leerlingen verschijnt, en hecht hij geen geloof aan hun getuigenis. Maar acht dagen daarna komt Jezus terug en biedt hij Thomas aan zijn wonden te betasten om zich van zijn opstanding te vergewissen. In plaats daarvan roept Thomas uit: 'Mijn Heer en mijn God.' Ten slotte wordt Thomas vermeld als een van de zes leerlingen die met Petrus gingen vissen (Johannes 11, 16; 14, 5; 20, 24-28; 21, 2). In het evangelie volgens Johannes wordt van de Aramese naam Thomas ook de Griekse vertaling gegeven: Didymus. Beide namen betekenen 'tweeling'. Van wie Thomas de tweeling is, wordt niet uitgelegd.

De populairste tradities zijn te vinden in de Handelingen van Thomas

Handelingen van Thomas

De populairste tradities over deze leerling van Jezus zijn te vinden in de *Handelingen van Thomas*. Dit boek is in het begin van de derde eeuw in het Syrisch geschreven en is in vele talen vertaald. Het stamt waarschijnlijk uit de Syrische stad Edessa, het huidige Urfa of Sanliurfa in Zuidoost-Turkije. In deze *Handelingen* heet Thomas voluit Judas Thomas, en hij geldt er als de broer van Jezus.
Het boek vertelt dat bij de verdeling van de landen onder de twaalf apostelen aan Thomas India als zendingsgebied wordt toege-

De ongelovige Thomas, *icoon van Wasili Wasin*

wezen. Dit land lokt hem allerminst, maar de opgestane Jezus bewerkstelligt dat Thomas als slaaf wordt gekocht door ene Habban, die voor zijn koning een timmerman zoekt. Die koning heet Gudnaphar (ook wel Gundaphar) en wordt 'koning van de Indiërs' genoemd, maar de naam van de stad waar hij resideert, wordt niet vermeld. In diens rijk brengt Thomas een ascetische boodschap: seksuele omgang is uit den boze. Als timmerman ontvangt Thomas van de koning geld om een paleis te bouwen, maar dat geld verdeelt hij onder de armen. Tegenover de koning verklaart hij dat hij voor hem een paleis in de hemel heeft gebouwd. De koning accepteert deze verklaring wanneer Thomas diens broer uit de dood opwekt, en hij laat zich dopen. Daarna predikt Thomas Gods woord 'in heel India', waar hij allerlei groteske wonderen verricht. Velen komen daardoor tot geloof in Jezus en worden gedoopt. Aan het hof van koning Mazdai wordt hij echter gevangengezet en sterft hij de martelaars-

dood. Later wordt zijn gebeente naar Mesopotamië overgebracht; blijkens andere getuigenissen is hiermee Edessa bedoeld.
De *Handelingen van Thomas* bevatten klaarblijkelijk veel legendarisch materiaal. De vraag is of uit deze verhalen een historische kern gedistilleerd kan worden, namelijk dat Thomas tot in India het evangelie heeft verkondigd. Uit archeologische vondsten is gebleken dat er omstreeks het midden van de eerste eeuw in Partië een koning heerste wiens naam in vele variaties is overgeleverd, onder meer als Gudaphara. De naam van koning Gudnaphar is dus niet helemaal uit de lucht gegrepen. Omdat Thomas volgens een groot aantal oude getuigenissen in Partië heeft gewerkt, is het alleszins mogelijk dat het verhaal van zijn ontmoeting met deze koning teruggaat op een historische gebeurtenis. Partië lag ten zuidoosten van de Kaspische Zee, in het huidige Iran.
Dat Thomas bovendien 'in *heel* India' het evangelie heeft verkondigd, klinkt wat overdreven. Toch hoeven we niet uit te sluiten dat hij in India is geweest. In de eerste eeuw van onze jaartelling was er een levendige handel tussen het Romeinse rijk en India. Het ligt voor de hand dat ook joden daarbij betrokken waren. Hoe dan ook was het voor een jood als Thomas niet vreemd naar India te reizen. Aan de westkust van India bestaat sinds de late oudheid een christelijke kerk die zich voor haar ontstaan op het werk van Thomas beroept, hetgeen bevestigd wordt door diverse Syrische geschriften. Deze kerk beweert dat Thomas' gebeente zich aanvankelijk in Mailapur of Mylapur, aan de oostkust, bevond en dat het later naar Edessa is overgebracht. Kortom, dat Thomas aan de westkust van India christelijke gemeenten heeft gesticht, is niet sluitend te bewijzen, maar er bestaan wel sterke aanwijzingen voor. Overigens werd de Indiase kerk niet gekenmerkt door het ascetisme van de *Handelingen van Thomas*. Van de achtste tot de zestiende eeuw, toen zij door Portugese handelaren werd ontdekt, betrok zij haar bisschoppen van de 'nestoriaanse' kerk in Oost-Syrië, uit het latere Bagdad. Haar geloofspraktijk kwam met die van deze kerk overeen.

Evangelie van Thomas

Andere tradities over Thomas zijn overgeleverd in twee geschriften die door de eeuwen heen amper bekend waren, totdat zij eind 1945 in Koptische handschriften werden teruggevonden in Nag Hammadi, Egypte, en jaren daarna zijn gepubliceerd. Het *Evangelie van Thomas* pretendeert dat het de apocriefe ofwel geheime woorden van Jezus de Levende bevat. Een deel van deze uitspraken op naam van Jezus is echter bekend uit de synoptische evangeliën en

Dat Thomas 'in heel India' het evangelie heeft verkondigd, klinkt wat overdreven

is dus minder geheim dan het lijkt. Maar het geschrift bevat ook onbekende spreuken van Jezus, en enkele daarvan hebben een gnostische strekking. Het werk heeft een mystieke toon, en Jezus roept er op tot zelfkennis en ascese. Aan wie hieraan toegekomen zijn, stelt hij in het vooruitzicht dat hun zielen van de aarde verlost zullen

Het Evangelie van Thomas *(in Koptisch handschrift) zou de geheime woorden van Jezus bevatten.*

worden om op te stijgen naar de levende Vader, terwijl de aarde aan lagere machten prijsgegeven zal worden. Jezus staat in dit evangelie afwijzend tegenover de oudtestamentische profeten en tegenover joodse gebruiken als vasten, bidden en aalmoezen geven. Het opschrift vermeldt als volledige naam van de auteur Didymus Judas Thomas. Afgezien hiervan wordt Thomas in dit evangelie slechts éénmaal genoemd, als de leerling die als enige in Jezus' extra geheime onderricht is ingewijd.
Omdat het gnostische christendom allerlei tegenstrijdige tradities kent over uitverkoren leerlingen die als enige Jezus' ware onderricht hebben begrepen (bijvoorbeeld Johannes, Maria Magdalena, Judas Iskariot), is het uitgesloten dat deze traditie over Thomas een historische kern heeft. Ook moet worden uitgesloten dat Thomas zelf deze collectie spreuken heeft samengesteld. Wel kunnen we concluderen dat Thomas voor de samensteller een gezaghebbende apostel was. Het evangelie als geheel wordt ergens in de tweede eeuw gedateerd en is uit Syrië afkomstig.

Thomas de Strijder

Het tweede geschrift uit Nag Hammadi waarin Judas Thomas voorkomt, pretendeert het persoonlijke onderricht van de opgestane Jezus aan Thomas weer te geven. Volgens het opschrift zou dit zijn genoteerd door Mathaias (Matteüs?). Jezus noemt Thomas hier zijn tweelingbroer. Zijn boodschap gaat ook hier over zelfkennis en een ascetisch leven zonder seksualiteit. Aan allen die in hun onwetendheid hun lichamelijke begeerten botvieren, kondigt Jezus de ondergang aan; de heerser over de lagere engelmachten zal hen in de onderwereld werpen. De volmaakten daarentegen strijden tegen de aardse begeerten en richten zich geheel op de kennis van de waarheid

omtrent de mens en God. Thomas is tot deze strijd bereid, en daarom luidt de slottitel *Het boek van Thomas de Strijder.* Waarschijnlijk is het aan het eind van de tweede eeuw of later geschreven, en waarschijnlijk in Syrië. Deze datering betekent dat het ver van de historische Thomas afstaat, al gold hij voor de auteur wel als identificatiefiguur.

Twee andere werken

Voorts zijn er nog twee oude geschriften op naam van Thomas. Het ene is een zeer populair en vaak vertaald boekje, getiteld *Kindertijd van de Heer*. Het staat ook wel bekend als *Evangelie van Thomas*! Jezus wordt daarin beschreven als een onuitstaanbare, vroegwijze jongen die allerlei wonderen doet en daarmee ontzetting en respect afdwingt. Het geschrift stamt uit de tweede eeuw, maar de toeschrijving aan Thomas komt in lang niet alle handschriften voor en is dus waarschijnlijk niet oorspronkelijk. Het vermeldt ook niets over Thomas.
Ten slotte bestaat er een korte *Openbaring van Jezus aan Thomas* over het eind der tijden. Deze tekst circuleerde in de westerse kerk, tot in Engeland en Ierland toe. Misschien stamt het werk oorspronkelijk uit de derde eeuw, maar het is veiliger zijn ontstaan in de vijfde eeuw te dateren. Ook dit geschrift vertelt ons niets over Thomas, behalve dat Jezus hem instrueert over de eindtijd.

Wat zijn deze tradities waard?

Het kwam in die eeuwen regelmatig voor dat er geschriften verschenen op naam van een apostel of een andere figuur uit de Bijbel zonder dat deze echt de auteur was. In dat opzicht was Thomas dus geen uitzondering. Dat hij in de Syrische kerk Judas Thomas heet, is ingegeven door de veronderstelling dat hij een broer van Jezus was. Volgens twee evangeliën heette een van Jezus' broers Judas (of Juda) (Matteüs 13, 55; Marcus 6, 3). In twee Syrische bijbelvertalingen werd 'Judas, niet Iskariot' in Johannes 14, 22 daarom vertaald als 'Judas Thomas' of 'Thomas' zonder meer.

Dat hij volgens de *Handelingen van Thomas* een ascetisch evangelie bracht, komt overeen met de boodschap die in andere niet-canonieke Handelingen aan andere apostelen wordt toegeschreven. Het christendom had destijds een sterk ascetische onderstroom, hetgeen niet wil zeggen dat de kerk christenen verbood te trouwen als zij in de uiteindelijke verlossing wilden delen. Van de tweede eeuw af werden zulke apocriefe Handelingen gelezen als stichtelijke literatuur, hoewel zij later door synoden werden afgewezen.

De andere twee boeken op naam van Thomas met een sterk ascetische tendens, het *Evangelie van Thomas* en het *Boek van Thomas de Strijder*, gaan nog verder in hun afwijzing van het aardse leven en het lichaam als deel van Gods schepping. Er wordt verwezen naar lagere engelmachten die de aarde in hun greep hebben en aan wier macht de ware leerling van Jezus moet ontsnappen. Deze radicale geschriften werden gelezen in randgroepen van het christendom en hebben in de kerk geen erkenning gevonden.

Sinds deze twee werken zijn teruggevonden, hebben zij de bijzondere belangstelling getrokken van mensen die zich bij het traditionele christendom niet thuis voelen en op zoek zijn naar een alternatieve spiritualiteit. In esoterische kringen geldt het *Evangelie van Thomas* nu als gezaghebbend. Opmerkelijk genoeg gaat men echter voorbij aan de daar gepropageerde seksuele onthouding en concentreert men zich op het aspect van de zelfkennis en de mystiek. Zelfkennis wordt dan in hedendaags psychologische zin opgevat. In de oorspronkelijke context verwees deze daarentegen naar de kennis omtrent de hemelse herkomst van de ziel, haar betreurenswaardige val in een aards lichaam en het levensdoel op aarde tot de ware kennis te geraken en zich van het lichaam los te maken. Geschriften als het *Evangelie van Thomas* worden in de huidige tijd dus sterk selectief gelezen en verbonden met andere inzichten die er – strikt genomen – niet in voorkomen. Daaraan moet echter meteen worden toegevoegd dat in de kerken de nieuwtestamentische evangeliën doorgaans ook selectief worden gelezen en vrij worden geïnterpreteerd.

Het is moeilijk te zeggen in hoeverre het ascetische evangelie van de *Handelingen van Thomas* op deze apostel zelf teruggaat. Als het op hem teruggaat, kan hij het hebben ontleend aan Jezus' oproep alle familiebanden en het huwelijk ondergeschikt te maken aan het leven in zijn navolging (Lucas 14, 26). In de Syrische kerk heeft dit aspect van Jezus' boodschap weerklank gevonden en is het verbonden met de naam van Judas Thomas. Ook later heeft dit element geestelijken en asceten aangesproken; men denke aan Simon de Pilaarheilige (390-459). In het algemeen heeft dit ascetisme zich in de latere Syrische kerken niet breed doorgezet, en evenmin in de oude kerk van India.

Literatuur

– J.K. Elliott, *The Apocryphal New Testament. A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*, Oxford, 1993.
– A.F.J. Klijn, *Edessa. De stad van de apostel Thomas*, Baarn, 1962.
– M. Meyer (redactie), *The Nag Hammadi Scriptures*, New York, 2007.
– G.W. Most, *Doubting Thomas*, Cambridge, Mass./Londen, 2005.
– J. Rooney (redactie), *St Thomas and Taxila. A Symposium on Saint Thomas*, Rawalpindi, 1988.
– R. Roukema, *Het evangelie van Thomas. Ingeleid en vertaald, met de Koptische en Griekse teksten*, Zoetermeer, 2005.
– R. Roukema, *Jezus, de gnosis en het dogma*, Zoetermeer, 2007.
– A. Väth, *Der hl. Thomas der Apostel Indiens. Eine Untersuchung über den historischen Gehalt der Thomas-Legende*, Aken, 1925.
– H. Waldmann, *Der Königsweg der Apostel in Edessa, Indien und Rom*, Tübingen, 1997[2].
– R. Wallisch, *Die Entdeckung der indischen Thomas-Christen*, Wenen, 2008.

— Riemer Roukema is hoogleraar Nieuwe Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Kampen.

Aanknopen

Thomas.
Welke Thomas?
Didymus Judas Thomas; een van de twaalf.
Thomas van de Thomaschristenen, van de Thomaskruisen, van het Thomasevangelie, van de Handelingen van Thomas.
Thomas die in het Grieks, Syrisch, Koptisch, Latijn, Arabisch en Armeens nog zo veel meer over Jezus te melden had dan Lucas, Marcus of Johannes. Thomas over wie nog zo veel meer te vertellen viel dan wat de synoptici over hem verklapten, en zelfs veel meer dan de drie zinnen die hij in het Johannes-evangelie mocht zeggen.

Thomas van 3 juli en van 6 oktober, van timmerlieden en architecten.
Thomas van Saint Thomas, van Riga en Parma, van de Thomasberg in Chennai.
Thomas van de Thomasdag met alle (bij)geloof van dien.

Thomas van de Thomasvieringen, die van Finland uit christenen en niet-christenen in Hongarije, Duitsland, Nederland, in Oost en West door nieuwe vormen van kerkdiensten bepaalt bij het belang van nooit het zoeken opgeven.
Thomas die voor velen in India en het Midden-Oosten het collectieve geheugen versterkt.
Thomas van het samen met Jezus willen sterven, van het zich afvragen hoe men Jezus moet volgen, van het niet kunnen geloven, van het wel kunnen belijden dat Jezus de Heer is.
Thomas die eigenlijk nooit bij zijn naam werd genoemd. Gewoon de tweeling.
Wiens tweelingbroer dan? Ook dat wordt nergens vermeld, en misschien terecht ... want soms lijkt hij de tweelingbroer van Jezus te willen worden, om dat te kunnen doen wat Jezus deed, om hem te leren kennen op wie Jezus wees. Toch blijft hij meestal gewoon de tweelingbroer van ons allen.

Iemand om bij aan te knopen, anders dan Petrus of Paulus, anders dan al die anderen.
Iemand om bij aan te knopen in tijden van het niet meer weten en wel kunnen volgen, van het niet kunnen geloven en wel kunnen zien.
Iemand om bij aan te knopen om onze verhalen aan hem te durven ophangen.
Iemand om bij aan te knopen om zo Jezus' tweelingbroer of -zus te willen worden, wanneer we kijken in de ogen van anderen die op het eerste gezicht niets met ons te maken hebben.
Iemand om bij aan te knopen tussen ons en hem, tussen ons en hen.

— Dorottya Nagy is missiologe en luthers predikant, werkzaam bij het Max Planck Instituut voor Ethische en Religieuze Diversiteit in Göttingen.

Nieuwe spiritualiteit, nieuwe missie

De naam van de apostel Thomas raakte in het vroege christendom verbonden met gnostische en mystieke trends. De kerk stelde zich daartegen teweer en riep de gnostici op terug te keren tot het geloof in de gekruisigde en opgestane Jezus. Wie zijn vandaag de erfgenamen van die gnostische traditie? En hoe benadert de kerk deze groepen vandaag? Steve Hollinghurst doordenkt evangelisatie in de context van nieuwe spiritualiteit.

Opkomst van de esoterie

In het 'christelijke' Westen baseren nieuwe religieuze bewegingen zich vaak op gereviseerde christelijke inzichten. De Mormonen en de Jehova's getuigen zijn daarvan klassieke voorbeelden. Andere bewegingen stammen uit esoterische tradities en occulte geloofsvormen. De christelijke reactie hierop is meestal: de dwalingen weerleggen en de gelovigen waarschuwen voor het gevaar. Het gaat om het beschermen van de christelijke meerderheid. Sinds de opkomst van *new age* en neopaganisme in de jaren zestig is de kerk in de verdediging geschoten.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw liggen de kaarten anders. Nieuwe spirituele bewegingen positioneren zich niet langer binnen een christelijk raamwerk. Ze vertegenwoordigen nu een postmoderne en postchristelijke benadering van spiritualiteit, met een steeds bredere inbedding in de samenleving.

Je ziet het in de boekhandels. Esoterische 'lichaam en geest'-afdelingen beslaan nu meer planken dan de boeken over religie. De onderwerpen variëren van zelfhulp en meditatie tot tarot en alternatieve geneesmiddelen, en zelfs handreikingen voor druïden. Onderzoek wijst uit dat geloofsopvattingen de laatste decennia dramatisch veranderd zijn. In het Verenigd Koninkrijk ziet de helft van degenen die in een leven na de dood geloven, dit als reïncarnatie. Terwijl slechts 26 procent van de bevolking in een persoonlijke God gelooft, denkt 44 procent veeleer aan een geest of levenskracht die meer lijkt op een kracht uit *Star Wars* dan op ideeën uit de traditionele religies.

Consumptiegedrag

Ondanks deze cijfers is het moeilijk volgelingen van deze nieuwe bewegingen te clas-

sificeren en te tellen. Een complicerende factor is dat de meesten het label *new age* inmiddels hebben laten vallen. Een alternatieve benaming heeft zich nog niet aangediend. Je kunt spreken over *new age* en paganisme als de twee uitersten van het spectrum van hedendaagse spiritualiteit. Deze onderscheiding geeft enig houvast. Toch is er geen consensus onder onderzoekers en beoefenaars over de juiste term. We zijn gedwongen vage termen te blijven gebruiken, zoals 'nieuwe vormen van spiritualiteit'.
Het onderstreept eens te meer het postmoderne karakter van zulke spiritualiteit. Het gaat niet om georganiseerde groepen met heldere leerstellingen, maar veeleer om fluïde clusters van mensen die zich richten op wat voor hen 'werkt'. Deze stijl van spiritualiteit lijkt veel op religies die klantgericht werken. In Japan bijvoorbeeld zijn slechts weinig mensen lid van een religieuze instelling, maar toch 'consumeren' veel mensen de diensten van de religie die op dat moment voor hen het beste werkt.
In tegenstelling tot de ascetisch ingestelde antieke gnostiek sluiten nieuwe spirituele bewegingen aan bij de consumptiecultuur. Het paganisme is weliswaar een bron geweest voor allerlei cultuurkritische actie tegen het kapitalisme, maar dit 'pure' paganisme wordt bedreigd door de groei van een meer klantgerichte vorm van paganisme op het internet, die vooral onder tieners populair blijkt.
Deze vorm van spiritualiteit kent geen exclusieve claims op zijn aanhangers. In Europa is het op de religieuze markt een alternatief. In de Verenigde Staten, dat een sterk christelijk profiel heeft, maken veel kerkgangers het zich eigen zonder een conflict te ervaren met hun traditionele religieuze bronnen. Het is niet beperkt tot een bepaalde groep. In de hele samenleving lijkt nieuwe spiritualiteit aan te slaan. Voor evangelisatie is een diep begrip van deze religiositeit daarom veel belangrijker dan het aantal deelnemers aan esoterische beurzen – in het Verenigd Koninkrijk waarschijnlijk niet meer dan één procent van de totale bevolking – suggereert.

Evangelisatie opnieuw doordacht

Evangelisatie in het Westen is gebaseerd op modellen die in 'christelijke' landen zijn ontwikkeld. Een goed voorbeeld is de klassieke zendingsbijeenkomst waarin de verkondiging van het kruis centraal staat. In het Verenigd Koninkrijk is deze aanpak niet langer gangbaar. Aan het einde van de twintigste eeuw werd duidelijk dat mensen die tijdens zulke bijeenkomsten tot geloof kwamen, meestal al een kerkelijke achtergrond hadden. Deze groep werd echter steeds kleiner. Hetzelfde probleem, het bereiken van mensen die al een kerkelijke achtergrond hebben, doet zich voor bij de overigens zeer effectieve Alpha-cursus, een introductiecursus in het christelijke geloof.
De paradigma's zijn veranderd, ook in de zending. Het werk van de Zuid-Afrikaanse missioloog David Bosch toont dat afdoende aan. Evangelisatie in Europa en Amerika wordt opnieuw doordacht als *crossculturele* zending, en niet langer als geërfde traditie van het christendom.
Deze nieuwe doordenking resulteert in een nieuwe praxis van evangelisatie onder mensen die nieuwe vormen van spiritualiteit

verkennen. Deze praxis begint niet bij verkondiging van de boodschap, maar luistert eerst naar het geloof en de ervaringen van mensen en zoekt naar een verbinding met het evangelie. De kerk kan niet verwachten dat mensen naar missionaire evenementen toe komen. Zendingsbijeenkomsten, cursussen en kerkdiensten voor zoekers worden minder belangrijk. Het gaat in de eerste plaats om het opbouwen van relaties en het delen van geestelijke ervaringen.

Onmisbare inzichten

Evangelisatie als crossculturele zending in de westerse cultuur heeft geleid tot nieuwe missionaire inzichten. De Lausanne Groep voor Nieuwe Religieuze Bewegingen heeft deze inzichten op een rij gezet.

– In de westerse samenleving staat het christendom onder brede kritiek

Het rapport van de Lausanne Groep noemt dit 'de onbetaalde rekening van de kerk'. Het christendom wordt gezien als een beweging zonder spirituele realiteitszin. Het draagt de verantwoordelijkheid voor de milieucrisis, geweld en de onderdrukking van vrouwen en minderheden. De kerk heeft essentiële vragen onbeantwoord gelaten. Christenen doen er goed aan de fouten uit het verleden eerlijk toe te geven, maar tegelijkertijd te werken aan een effectieve apologetiek. Treed de vragen vrijmoedig tegemoet en behandel ze in overeenstemming met de christelijke traditie.

– Spiritualiteit bestaat niet uit leerstellige overtuigingen, maar is vooral ervaring

Apologetische benaderingen die de waarheid van het evangelie aantonen, zijn weinig relevant voor mensen die leven vanuit de ervaring. Ze zijn meer geïnteresseerd in persoonlijke getuigenissen. Ze willen, net als Thomas, zelf God ervaren. Gebed, meditatie en profetische inzichten zijn manieren om verbinding met mensen te maken. Toch schuilt hierin ook een gevaar. Het gaat er niet om een nieuw product toe te voegen aan het bestaande spectrum van geestelijke consumptiemiddelen. De nadruk op ervaring gaat hand in hand met een nadruk op de transformerende kracht van God in, en de centrale rol van Jezus.

– Concepten als zonde en heil zijn onbekend

Als gevolg daarvan vindt de traditionele verzoeningsleer weinig weerklank of wordt zij categorisch verworpen. Een nieuwe taal is nodig om de verzoening ter sprake te brengen. Deze taal kan bouwen op het alom aanwezige besef dat de menselijke levenswijze de planeet schaadt en lijden veroorzaakt. Bijbelse beelden van verlossing kunnen begrepen worden als antwoorden hierop. Denk aan het vocabulaire van Paulus rondom de dood en de opstanding van Christus die de macht van zonde en dood verbreken.

– Mensen beschrijven vaak spirituele ervaringen die passen bij het christelijke godsbeeld en de christelijke visie op openbaring

Natuurlijk zijn niet alle ervaringen 'pseudochristelijk'. Ook blijven zulke ervaringen vaak verborgen, doordat mensen deze niet uitdrukken in de taal van het christendom, maar in taal en ideeën die ontleend zijn aan *new age* of hedendaags paganisme. Evan-

Een nieuwe taal is nodig om de verzoening ter sprake te brengen.

gelisatie wil laten zien dat zulke geestelijke ervaringen passen binnen een christelijke spiritualiteit. We gaan in het spoor van de apostel Paulus toen hij in Athene sprak over de onbekende God.

– Mensen die tot geloof komen, vinden vaak moeilijk een plek in een bestaande kerk
Binnen hun eigen subcultuur komen ze tot veel natuurlijkere geloofsuitdrukkingen. Het planten van contextuele kerken is daarom een opdracht voor de zending die op lange termijn vruchten zal afwerpen.

Kerken planten in een spirituele tijd

De hedendaagse erfgenamen van Thomas zijn in het denken over zending en evangelisatie tot nu toe onderbelicht gebleven. Die lacune wordt nu langzaamaan opgevuld. In het Verenigd Koninkrijk hebben de kerken materiaal ontwikkeld dat aandacht vraagt voor zending met het oog op nieuwe vormen van spiritualiteit, onder de titel *Het toerusten van je gemeente in een tijdperk van spiritualiteit*. Ook is er steeds meer voorlichting en toerusting voor zending in de context van nieuwe spiritualiteit. Wie al in dit veld werkzaam is, weet hoe groot de uitdagingen zijn: contacten leggen en onderhouden, het geloof delen, het planten van cultuurgevoelige kerken. Dat laatste is cruciaal, want de kerk is de beste basis voor een blijvende missie in de specifieke context van nieuwe spiritualiteit in het Westen.

Eerder verschenen in het HOPE II-conferentierapport The Bridge of Hope. Perspectives on Europe's Past, Present and Future *(2011). Vertaling en bewerking: Wilbert van Saane*

— Steve Hollinghurst is onderzoeker voor evangelisatie in een postchristelijke cultuur bij Sheffield Centre, het onderzoekscentrum van de Church Army. Hij schreef over dit onderwerp onder meer *New Age, Paganism and Christian Mission* (Cambridge: Grove Books, 2003) en *Mission-Shaped Evangelism. The Gospel in Contemporary Culture* (Norwich: Canterbury Press, 2010).

Een mens tussen ja en nee

Het woord 'tweeling' is verwant aan 'twee', 'twijfel' en 'twist'. De naam Thomas, tweeling, doet denken aan een dubbele, getwiste draad, aan een langdurig samengaan van ja en nee, een houding van niet-weten, die in de persoon van Thomas raakt aan wanhoop en aan een mystieke godsontmoeting. Een portret van deze leerling aan de hand van het Johannes-evangelie.

De aartstwijfelaar Thomas komt ons vooral uit het evangelie naar Johannes tegemoet. In de andere drie evangeliën wordt Thomas alleen genoemd als leerling van Jezus. Johannes noemt Thomas vier keer. Drie keer laat hij Thomas aan het woord: in hoofdstuk 11, de geschiedenis van de opwekking van Lazarus; in hoofdstuk 14, tijdens de toespraak van Jezus bij het laatste avondmaal zoals Johannes ons het overlevert; in hoofdstuk 20, wanneer Johannes vertelt over de opstanding van de Heer. De vierde vindplaats is in het laatste hoofdstuk van het evangelie, dat volgens de meeste geleerden later is toegevoegd. Daar staat Thomas tussen de zes andere leerlingen die bij het Meer van Tiberias de opgestane Heer ontmoeten. Hieronder loop ik de verschillende Johannes-teksten langs.

Kome wat komt

De dreiging om Jezus heen neemt toe. Hoe zou een zondig mens de tekenen kunnen doen die hij doet? Ja, maar hoe zou een oprechte jood de dingen kunnen zeggen die hij zegt? Hij doet tekenen van overvloed en redding. En hij zegt: 'Ik en de Vader zijn één.' Hij wekt een diep verlangen naar de bevrijding van de messias. En hij roept grote ergernis op. Komt hij van de overkant of is hij een godslasterlijke Samaritaan? Jezus is fascinerend aantrekkelijk en onbegrijpelijk weerzinwekkend tegelijkertijd. Men neemt al stenen in de hand.
In deze situatie bereikt Jezus en zijn leerlingen het bericht dat vriend Lazarus ziek is. Een bezoek aan Lazarus zou hen vanuit Galilea dicht bij Jeruzalem brengen, en daar is de doodsdreiging het grootst. De redding van Lazarus en het gevaar voor eigen leven verdichten zich tot een lastig dilemma, waarin de leerlingen kiezen voor de veilige weg: blijven waar je bent. Alleen Thomas maakt een andere keuze: 'Ja, wij moeten óók gaan, om met hem te sterven' (14, 16). Daarna gaat de geschiedenis in grote vaart verder, en ontwikkelt zij zich uiteindelijk tot het even onbegrijpelijke als indrukwekkende teken van de opwekking van Lazarus uit de dood. En tot het woord van de Heer: 'Ik ben de opstanding en het leven.'
Maar eerst doorbreekt Thomas de verlammende bezorgdheid om de veiligheid van Jezus. Hij staat als eerste op om Jezus te volgen op zijn weg en spoort zijn medeleerlingen aan hetzelfde te doen. Een krachtige

Het weerzien *(1930), Ernst Barlach, brons*

en radicale aansporing: gaan tot de dood ons scheidt. Maar wat drijft Thomas? Is het een bevrijdend realisme in de zin van 'je gaat maar één keer dood'? Gaat hij voorbij aan de angst, ook de angst voor zijn eigen leven? Is het heldenmoed? Of vertrouwt Thomas zich radicaal toe aan de weg van zijn Heer en besluit hij niet anders te willen sterven dan 'met Jezus'. Sommige uitleggers verwijten Thomas domheid: hij is trouw, maar zonder begrip. Anderen ontdekken in hem fatalisme of zelfs cynisme. Ik houd het op bevrijdende eerlijkheid. Geen illusies, geen pretenties, maar open naar de toekomst: gaan met Jezus, kome wat komt.

Wie weet waar de uitweg is?

In de lange afscheidsrede van Jezus die we bij Johannes vinden, probeert Jezus zijn vrienden te troosten. Zijn heengaan is nabij. Jezus zegt: 'Laat uw hart niet geschokt zijn ... Waar ik heen ga, daarheen weet ge de weg' (14, 1.4). Thomas reageert met ontwapenende eerlijkheid: 'Heer, wij weten niet waar u heen gaat, hoe weten wij dan de weg?' (14, 5.) Misschien is dit wel het moment om van Thomas te gaan houden. Mij valt op dat Thomas 'wij' zegt en niet 'ik'. Is het een teken van bescheidenheid naast de 'ik-zegger' die Jezus is (denk aan de 'ik ben'-woorden)? Maar het 'wij' zeggen van Thomas betekent ook dat hij het tegenover de onbegrijpelijke Jezus opneemt voor zijn medeleerlingen. Hijzelf staat echter in de eerste plaats in het niet-weten, op een manier die merkwaardig modern overkomt. Hij staat in twijfel, tussen ja en nee. Thomas is uiterst helder: wij weten niet waar u heen gaat, wij kennen het doel van uw reis niet, hoe zouden wij dan de weg kennen? Wat je noemt logica. Methodische twijfel.

Twijfel als een weg om verder te komen dan je was. Twijfel als een diep verlangen naar weten.
Twijfel kan ook zijn dat je intellectueel afstand neemt van hartszaken, of dat je modieus fladdert van de ene optie naar de andere. Het kan een vorm van innerlijke onverschilligheid zijn, of bindingsangst. Het kan zelfs een vorm van luiheid en domheid zijn. In Thomas proef je veeleer een oprecht en brandend verlangen dat geen genoegen neemt met goedkope troost. Tegen de achtergrond van het naderende afscheid van Jezus en het sterven van zijn Heer zou je ook kunnen spreken van de 'logica van de wanhoop' die onder de woorden van Thomas ligt. Logica op het scherp van de snede, waar je alles kunt verliezen, waar je met volstrekt lege handen komt te staan. 'Als u het niet zegt, Heer, waar ben ik dan?' Thomas' spiritualiteit is doordrenkt van armoede. Maar daar, en misschien wel daar alleen, vind je openheid voor echte vernieuwing.

Stamelen van God

Dan komen we bij *de* Thomastekst, die van de vinger van Thomas en de wond in de zijde van Jezus, waar Caravaggio zijn bekende, intrigerende en uiterst verontrustende schilderij bij heeft gemaakt. Daar kennen we Thomas van. Maar kennen we Thomas wel zonder het voorafgaande? Voordat hij weer aan het woord komt in het Johannes-evangelie, is Thomas drie dagen plus acht dagen als een 'ziek beest in het donker weggekropen' (Willem Barnard in 'Stille Omgang'). Wanneer Thomas eindelijk tevoorschijn komt, hangt het duister als lood aan zijn kleren. Wanhoop huist onder zijn vel. De eerste verschijning van de Opgestane aan zijn leerlingen is aan hem voorbijgegaan. 'Hij was niet bij hen toen Jezus kwam' (20, 24). Nu zeggen zij heel kort, bijna ingehouden, dat zij de Heer hebben gezien.
Thomas is vol van wanhoop, en zij zijn vol van de Opgestane. Alles in Thomas

Het ongeloof van Thomas is geen modieus spel, maar echt

schreeuwt dat het waar mag zijn wat zijn vrienden zeggen, maar zijn wanhoop zegt dat het niet zo is. Dood is dood. Het ongeloof van Thomas is geen modieus spel, maar echt, van een ziekmakende, existentiële echtheid. Zijn diepste verlangen is gebroken. Nu weigert hij mee te gaan in de illusie van zijn vrienden. Met de woedende kracht van een driedubbele ontkenning zegt hij: Als ik hem niet zie, zal ik echt niet geloven. Als hij niet onloochenbaar dezelfde is als die Ene van wie ik hou, dan zal ik niet geloven. Niet, niet. Nee, nee. Als ik niet zijn wonden zie en niet op zijn wonden mijn hand kan leggen, dan is hij het niet, en ben ik nergens meer. Thomas spreekt met een volstrekt heldere logica. Maar het is de logica van de wanhoop. Een mens met zijn rug tegen de muur.
En dan verschijnt hem Jezus. Thomas staat niet meer tegenover zijn broeders met hun illusie, hij staat nu tegenover de Heer zelf. En Jezus kent hem. Hij weet wat er in de mens is. Hij kent de hardheid van zijn woorden en de wanhopige leegte van zijn

ziel. Jezus neemt Thomas en zijn harde eisen serieus en nodigt hem uit zijn wonden aan te raken. Hij stelt zich helemaal open voor het wanhopig ongeloof van zijn vriend. 'Breng je vinger hierheen.' Dat is genoeg. Of Thomas de opgestane Heer ook feitelijk heeft aangeraakt, zegt Johannes niet. De opstanding blijft een geheimenis, dat hier niet wordt verklaard, maar bewaard!
Het belangrijkste gebeurt waar Jezus en Thomas elkaar in de ogen zien, en Thomas wordt aanvaard door zijn Heer. In de ontwapening van die wederzijdse blik wordt een verbond bevestigd, een relatie vernieuwd, een verloren mensenhart gewonnen voor het leven. Jij, Thomas, bent de mijne; blijf in mijn liefde! Thomas moet in het gelaat van zijn Heer het sprekende evenbeeld van de Allerhoogste hebben gezien. En in een flits beseft hij dat er ten diepste geen verschil is. Jezus staat voor hem; de Allerhoogste is verborgen in de hemel. Maar deze Jezus heeft precies dezelfde beloftevolle verborgenheid over zich. Jezus zegt: Geef je ongeloof op en geloof! Jezus spreekt een gebod uit zoals alleen in de liefde geboden kan worden. Jezus spreekt een machtswoord dat alle liefde in zich heeft om Thomas te genezen van zijn wanhoop. Hij gebiedt Thomas in een nieuwe vrijheid te gaan staan en op te ademen. Hij gebiedt hem een waarachtig mens te zijn en op zijn beurt lief te hebben. Jezus zegt: Val van je ongeloof af, kom tot leven! Waar het leven zo goddelijk wordt rechtgezet, kan de reactie van Thomas geen andere zijn dan: 'Mijn Heer en mijn God.' Thomas redeneert hier niet. Dat kan hij heel goed, maar niet hier. Voordat hij het ten volle beseft, heeft hij het al gezegd: 'Mijn Heer en mijn God.' Die ander brengt het in hem teweeg. Die ander raakt hem aan in een eeuwig heden, een moment dat eeuwig duurt. Thomas stottert op een verheven wijze. Hij stamelt van God.
Achteraf kun je vragen of Thomas met zijn uitroep Jezus bedoelt. Een simpel antwoord is hier, dunkt me, niet mogelijk. Thomas spreekt *tegen* Jezus, maar *tot* de Eeuwige. De lofzang, de belijdenis die hem ontspringt, geldt de Allerhoogste. En tegelijkertijd is er niemand anders dan Jezus die tegenover hem staat, tegen wie hij dit kan zeggen. Jezus heeft hem immers in de vrijheid gezet die alleen de onzienlijke en onnoembare God je geven kan. Er is geen spoor van schaduw tussen de Zoon en de Vader in de woorden van Thomas. Zoals er ook in de woorden van Jezus geen spoor van schaduw is tussen de Vader en de Zoon.

Nog één keer

In Johannes 21, 2 verschijnt Thomas nog een keer. Hij wordt genoemd tussen de getuigen van de opgestane Heer die zijn leerlingen aanspoort het leven over een andere boeg te gooien. En dan verdwijnt Thomas uit beeld. Hij stapt in de coulissen van het grote verhaal dat evangelie van Jezus Messias heet.

— Dolf Tielkemeijer is predikant van de protestantse Thomaskerk in Den Haag. Hij wijdde zijn studieverlof aan de naamgever van deze kerk, en dat mondde uit in het boekje *Stamelen van God.*

De Thomaschristenen

India's Syrische kerken in vogelvlucht

De christenen van Kerala, een deelstaat in Zuidwest-India, vormden vijftienhonderd jaar lang één kerk. Deze leefde – naar eigen zeggen – volgens de 'weg van Sint-Thomas'. Tegenwoordig zijn er onder deze Thomaschristenen vele afzonderlijke kerkgenootschappen van uiteenlopende confessie. Wat bindt hen (nog)?

De oude naam voor Kerala is Malabar of Malankara. Thomaschristenen beschouwen zichzelf als de erfgenamen van een kerk die daar omstreeks 52 na Christus door Thomas zou zijn gesticht. De verschillende kerken verbinden hun bijzondere identiteit aan hem.

Christenen van Thomas?

Gaan ze werkelijk terug op Thomas? De wetenschappelijke literatuur vertoont een waterscheiding tussen Indiërs en niet-Indiërs. De theologen en kerkhistorici onder de Thomaschristenen zijn het als academici aan zichzelf verplicht gerede twijfel toe te laten. Maar per saldo geven zij onveranderlijk Thomas het voordeel van diezelfde twijfel. Veel niet-Indiase wetenschappers wijzen de claim naar het land der fabelen. Volgens anderen onder hen kan Thomas' missie in India niet worden bewezen, maar ook niet dat die er *niet* is geweest. Die onbeslistheid is misschien nog het redelijkste standpunt. Aan beide kanten ontbreken definitieve bewijzen.

Kerstening

Historisch alleszins plausibel is de stichting in Malabar van christelijke gemeenten in de eerste of misschien toch liever tweede eeuw. Wel of niet historisch, Thomas' missiewerk symboliseert deze vroege, historische kennismaking van India met het evangelie. Van oudsher bestonden er allerlei (handels)contacten met het Midden-Oosten. In de eerste eeuw waren er in Malabar joodse gemeenschappen, wellicht de alleroudste aanknopingspunten voor het chris-

Theologen en kerkhistorici geven Thomas onveranderlijk het voordeel van de twijfel

Interieur van de nestoriaanse kerk in Trissur, Kerala

tendom daar. Bepaalde Thomaschristenen voeren hun gemeenschap terug op deze joden. In ieder geval sloten inheemse bewoners zich aan bij het nieuwe geloof, volgens bepaalde tradities leden van een hoge kaste.

Hoezo Syrisch?

Thomaschristenen spreken net als de hindoes en moslims Malayalam, een Zuid-Indiase taal die niet verwant is met het Syrisch. Waarom noemen ze zich dan toch Syrisch? Thomaschristenen zijn per definitie altijd Syrische christenen, omdat hun oude christelijke traditie zich uitdrukt in de Syrische kerktaal. Deze stamt uit Mesopotamië. Een duidelijke band tussen de Thomaschristenen en de zogeheten Kerk van het Oosten van Mesopotamië zien we vanaf ongeveer 345. De Syrische christen Thomas Kana komt vanuit Mesopotamië naar Malabar, in opdracht van de *katholikos* (= soort patriarch) van de Kerk van het Oosten. De relatief gesloten subkaste van de Knanaya onder de Thomaschristenen voert haar Midden-Oosterse oorsprong op Thomas Kana terug en heeft tegenwoordig in twee kerkgenootschappen zelfs eigen bisschoppen. Vanaf 345 vielen de Thomaschristenen aanwijsbaar onder de Kerk van het Oosten in Mesopotamië. Vanwege zowel haar oostelijke locatie als haar Syrische taal wordt de traditie van deze kerk Oost-Syrisch genoemd. Ze werd voortaan ook de traditie van de Thomaschristenen, met Indiase toevoegingen.

Later wees de Kerk van het Oosten het Concilie van Efeze (431) af, dat de leer van Nestorius veroordeelde. Voortaan werd de Kerk van het Oosten door andere kerken als ketters (nestoriaans) beschouwd. Dogmatische kwesties omtrent het nestorianisme

Katholikos Baselios Marthoma Didymus I leidt een viering van de Syrisch-orthodoxe kerk van Malankara.

moeten de Thomaschristenen echter vreemd geweest zijn. In de dertiende en de veertiende eeuw waren er vriendelijke incidentele contacten geweest met rooms-katholieken uit het Westen. Gedurende heel onze middeleeuwen was onder christenen in het verre India het bewustzijn levend gebleven dat ze behoorden tot de grote christelijke kerk.

Portugese twistappel

In 1498 landden de rooms-katholieke Portugezen op de Malabarkust. Mede op grond van het bovengenoemde bewustzijn waren de contacten van de Thomaschristenen met deze westerse christenen aanvankelijk goed. Maar de grote verschillen, in het bijzonder in de liturgie, zinden de nieuwe heersers niet. De Portugezen kwamen voor-al iets halen in India (specerijen!), maar één ding hebben ze onherroepelijk ingevoerd in christelijk India: de bittere vrucht die twistappel heet. De geschiedenis van de Thomaschristenen sinds 1500 vormt de kroniek van een niet-aflatende reeks ruzies.

De Portugezen namen eigen missionarissen mee, die de Thomaschristenen het Latijnse christendom opdrongen. Met het pauselijk primaatschap op zichzelf hadden de Thomaschristenen niet zo veel moeite; ze hadden zich nooit als afgescheiden van de grote christelijke kerk beschouwd. Wel wezen de Thomaschristenen als gelovigen van een oosterse traditie het kerkelijke gezag door Latijnse westerlingen over hen af, en hebben ze steeds geprobeerd hun bisschoppen te betrekken van de *katholikos* in Mesopotamië, die nota bene eind zestiende

eeuw in kerkelijke gemeenschap was met Rome! Dit alles bijeengenomen deden de Latijnse beschuldigingen van ketterij (nestorianisme), scheurmakerij en ongeldigheid van de sacramenten aan het adres van de Thomaschristenen hun extra pijn.

Tegenbeweging

De laatste Oost-Syrische bisschop in India stierf in 1597. Op de Synode van Diamper in 1599 legde de door de Portugezen ingestelde rooms-katholieke kerkleiding van India de Thomaschristenen het Latijnse christendom à la het Concilie van Trente (1545-1563) op. De Syrische Thomaschristenen stonden definitief onder Latijnse bisschoppen. Omdat hun Syrische liturgie niet vrij zou zijn van nestorianisme en andere vermeende ongerechtigheden, onderging deze een radicale verwestersing. Dit sloeg een flinke bres in de meer dan anderhalf millennium bestaande 'weg van Sint-Thomas'. Maar nog onder de Portugese heerschappij zwoer in 1653 een groep Thomaschristenen de zogeheten Eed van het Coonan-kruis tegen de Latijnse hiërarchie.

Dissidenten

Deze tegenbeweging kreeg de wind in de zeilen toen de katholieke Portugezen uit Malabar moesten vertrekken onder de nieuwe, Hollandse heersers, de Verenigde Provinciën. De 'dissidente' Thomaschristenen wendden zich in 1665 tot de Syrisch-orthodoxe patriarch van Antiochië in het Midden-Oosten.
De Syrisch-orthodoxe kerk is net als de Kerk van het Oosten een Syrischtalige kerk en deelt daarmee in het gezamenlijke Oud-Syrische christelijke erfgoed. Ze had ooit wel het Concilie van Efeze aanvaard, maar dat van Chalcedon (451) radicaal afgewezen. Samen met onder anderen Kopten en Armeniërs vormen ze de oriëntaals-orthodoxe kerken. Met haar acceptatie van het Concilie van Efeze was de Syrisch-orthodoxe kerk dogmatisch de volstrekte tegenpool van de Kerk van het Oosten, die Efeze had afgewezen. Ook de Syrische liturgie van het patriarchaat Antiochië was ondanks oude verwantschappen in de praktijk toch echt anders. Vanwege de westelijker gelegen locatie van de Syrisch-orthodoxe kerk wordt haar traditie West-Syrisch genoemd.
Dat de revolterende Thomaschristenen over al die verschillen heen stapten, geeft aan hoe graag zij zich – naar eigen keuze weliswaar – onder een oosterse bisschoppelijke hiërarchie stelden, die ze meenden gevonden te hebben bij de zo afwijkende Syrisch-orthodoxen. Met de komst van de West-Syrische ritus naar Malabar werd, na de Latijnse kerk, een tweede allochtone traditie in India ingevoerd. Tegenwoordig is deze een geïntegreerd onderdeel van het kerk-zijn van vele Indiase christenen.

Verdere versplintering

Al enige tijd eerder, maar toch vooral na de komst van de Britse overheersing in 1795, werd de basis gelegd voor verdere versplintering van de Thomaschristenen. De verschillende kerken van vandaag staan in het overzicht op bladzijde 28.

In de Syrisch-orthodoxe kerk van India, ontstaan uit de tegenbeweging van 1653, bleef het besef levend dat men als Thomas-

DE KERKEN VAN DE THOMASCHRISTENEN IN INDIA

India telt 1.200 miljoen inwoners, waarvan 27,5 miljoen (2,3%) christenen, waarvan 10 miljoen Thomaschristenen

	A OOST-SYRISCH	B WEST-SYRISCH	C WESTERS
I Pre-efezinisch	**1 Kerk van het Oosten** metropolie onder Kerk van het Oosten van katholikossaat te Chicago, eerste eeuw, heropgericht 1908; 10.000		
II Oriëntaals orthodox		**2 Syrisch-orthodoxe kerk van Malankara** 1665 vanuit **5**; autonoom katholikossaat onder patriarchaat Antiochië; 1,2 miljoen[1]	
		3 Malankara orthodoxe Syrische kerk ontstaan 1909-1975 vanuit **2**; onafhankelijk katholikossaat; 2,5 miljoen	
		4 Onafhankelijke Syrische kerk 1771 vanuit **2**; aartsdiocees Thozhiyur; 35.000	
III Katholiek (onder Rome)	**5 Syromalabaarse katholieke kerk** zestiende eeuw vanuit **1**; eigen hiërarchie 1923; grootaartsbisdom, deels verwesterde Oost-Syrische liturgie; 3,8 miljoen[2]	**6 Syromalankaarse katholieke kerk** 1930 vanuit **2** en **3**; grootaartsbisdom, niet-verwesterde West-Syrische liturgie; 0,5 miljoen	*[De Latijnse katholieke kerk, sinds de zestiende eeuw in India > 13 miljoen; is geen Thomaskerk; heeft veel Thomaschristenen als priesters en religieuzen.]*
IV Reformatorisch		**7 Mar Thoma Syrische kerk van Malabar** ontstaan 1843-1875 vanuit **2**; metropolie; 700.000	**9 Anglo-Syrians** 1836 vanuit **2**; namen anglicaanse liturgie over; in Church of South India 1947
		8 St. Thomas Evangelische kerk 1961 vanuit **7**; sterk verwesterd; 50.000	**10 Thomaschristenen in evangelicale en pentecostale kerken**

[1] heeft in haar kerk een eigen bisdom voor de aparte Knanaya-gemeenschap (190.000)

[2] heeft een apart Knanaya-bisdom (100.000)

christenen oude wortels had die niet teruggingen op het patriarchaat van Antiochië. Dit leidde tot groepen onder hen die een zelfstandige Indiase Syrisch-orthodoxe kerk onder eigen leiding nastreefden.
De Britse overheersing bracht ook anglicaans-protestantse zending. Haar hervormingsijver bereikte de niet-katholieke Thomaschristenen, de Syrisch-orthodoxen. Na aanvankelijke sympathie stootte de Syrisch-orthodoxe kerk de uit deze reformbewegingen ontstane groepen uiteindelijk als fremdkörper af. Deze vormden eigen protestantse kerken, soms met behoud van de West-Syrische traditie. Het geïmporteerde Syrisch-orthodoxe christendom van West-Syrische snit waaierde zo uiteindelijk uit in maar liefst zeven afzonderlijke kerken: drie orthodoxe (zie in het overzicht de nummers 2, 3 en 4), drie reformatorische (7, 8 en 9) en één geünieerde katholieke (6).
Onder de Thomaschristenen van de Oost-Syrische traditie herleefde vanaf 1908 de oorspronkelijke Kerk van het Oosten (1), en kregen de katholieke Syromalabaren tussen 1886 en 1923 een eigen hiërarchie (5). Thomaschristenen sloten zich ook aan bij pinksterkerken en evangelicale kerken (10). Door alle versplintering heen was er ook het vele positieve: zending, oecumene, diaconie, onderwijs, gezondheidszorg, theologie.
Wat bindt al deze kerken?

Identiteit

In de bovenstaande historische schets zijn alle componenten van de Thomaschristelijke identiteit al aanwezig die ook nu nog geldig zijn: het christelijk geloof, Mar Thoma (Sint-Thomas) de Apostel, de (Oost)-Syrische traditie, India en de externe factor, de invloeden van buiten. Het zoeken naar een eigen identiteit gebeurt rondom deze vijf.
Het christelijk geloof, dat men deelt met alle andere christenen, ontving men in India via Thomas. Hij was een van de twaalf apostelen, wat iedere kerk van Thomaschristenen een 'apostolisch' karakter verleent dat direct is terug te voeren op Jezus zelf. Men volgt de *Mar Thoma Margam*, de 'weg van Sint-Thomas', het geheel van de lifestyle van de Thomaschristenen. Voor de gelovigen aan de basis betreft dat vooral het eigen Keralees-christelijke: de typisch Thomaschristelijke volkstradities zoals bepaalde festivals, devoties, gebruiken en zeden; heel concreet dus.
Sommige theologen stimuleren de 'weg van Sint-Thomas' vanuit een soort thomasiaanse theologie: een wijze van geloven die vooral gebaseerd is op de sublieme Christuservaring van Thomas: 'Mijn Heer en mijn God' (Johannes 20, 28), maar ook op andere summiere passages over Thomas in het Nieuwe Testament. Christelijk geloof *en* Thomas staan voor de Thomaschristenen beide steeds rotsvast centraal.
Waar de identiteitsbepaling zich beweegt, is vooral binnen de verschillende posities die Thomaschristenen innemen ten opzichte van de laatste drie bovengenoemde componenten: Syrisch, India, extern. Ook deze drie componenten – in welke onderlinge verhouding dan ook – bepalen als beweeglijke polen de Thomaschristelijke identiteit. Zo klinkt steeds de Indiase context van zowel verleden als heden door, maar deze wordt verschillend geïnterpreteerd: als cul-

Christenen van de Indiase Malankara othodoxe Syrische kerk bijeen op een familieconferentie

tureel, maar door sommige ook als religieus. Wat de externe factor aangaat, er is altijd contact geweest van Thomaschristenen met westelijker contreien: Mesopotamië, het patriarchaat van Antiochië in Syrië, maar na 1500 vooral het Westen in de vorm van het (Latijnse) katholicisme en de reformatie. Een groot deel van de identiteit wordt bepaald door de positie die men hiertegenover inneemt: de hele verscheidenheid tussen verwelkomend en afwijzend.

Syrisch

De Oost-Syrische component omvat een oosters christelijk erfgoed van semitische signatuur, dat deelt in de grote Syrische – dat wil zeggen: Arameestalige – traditie van het christendom, waartoe ook de West-Syrische traditie behoort. Daarom lag het overnemen van de West-Syrische traditie door de dissidenten na 1653 voor de hand. De Syrische traditie die ik hier verder als geheel behandel, heeft de volgende kenmerken: ze is zeer bijbels; het woord staat er meer centraal dan het beeld (er zijn in de Syrische traditie weinig iconen, en in die van India al helemaal niet); de theologie is eerder poëtisch dan theoretisch dogmatisch; er is een grote plaats ingeruimd voor de heilige Geest; ze heeft archaïsche geloofsvormen levend gehouden en is gestempeld door het monnikendom.

Liturgie

De Syrische traditie speelt vooral binnen de liturgie. De gelovigen van de kerken van de

later geïmporteerde West-Syrische ritus (orthodoxen, protestanten en katholieken) praktiseren de Syrische traditie nog het meest in hun wekelijkse, zo niet dagelijkse eredienst. Uitbundig in tekst en zang, kleurrijk in outfit, met alle *smells and bells* die bij deze hoogkerkelijke West-Syrische traditie hoort.
Onder de Thomaschristenen van de Oost-Syrische traditie ligt de situatie diverser. Sommige gelovigen lieten de oude 'Kerk van het Oosten' weer herleven met zijn 'zuivere', ingetogen Oost-Syrische traditie, en onderhouden zo hun Syrische identiteit. De katholieke kerk van de Oost-Syrische ritus kent vele spanningen rond liturgiehervormingen. Op het basisniveau zijn haar gelovigen vaak nog erg gehecht aan de mengvorm die is ontstaan tussen de Oost-Syrische traditie en het Zuid-Europese Latijnse katholicisme met zijn barokke devoties. Zij vullen het Mar Thomadeel van hun identiteit niet zo in vanuit een terugkeer naar de zuivere Oost-Syrische liturgie.
Onder de bisschoppen, priesters, kloosterlingen en theologen liggen de posities diverser. Sommigen vinden het inruilen van de gelatiniseerde Oost-Syrische mengritus voor de 'zuivere' Oost-Syrische liturgie ingaan tegen de Mar Thoma Margam. Anderen zien meer heil in een binnen de Indiase context geïncultureerde geloofsvorm. Een derde groep vindt dat gelovigen en geestelijken nog de psychologische ommezwaai moeten maken, weg van de latinisaties, naar de eigen, onvervalste Syrische traditie; ze ziet de Syrische traditie van de Thomaschristenen vanaf het begin als volledig Indiaas en vindt daarom de idee van inculturatie absurd, zeker als dat gebeurt met aan het christelijk geloof vreemde hindoeïstische concepten, symbolen en rituelen. Het proces van een eigen Mar Thoma-identiteit is nog niet af.

Verdieping en kerkopvatting

Binnen het kloosterleven en de bestudering van de Syrische taal en traditie zijn er de laatste decennia belangrijke initiatieven genomen om de Syrische tradities onder alle Thomaskerken te verdiepen en zo nodig te doen herleven. Op het belangrijke onderdeel van de kerkopvatting manifesteert zich tevens de Syrische traditie. Net als alle oosterse christelijke tradities is zij traditioneel meer gericht op de lokale kerk, in communio met andere lokale kerken, dan op onderhorigheid aan een supranationale universele jurisdictie. Voor de twee katholieke Thomaskerken betekent dit een spanning tussen het behoren tot een wereldkerk en de status van particuliere kerk 'van eigen recht'. Voor enkele Syrisch-orthodoxe kerken in India houdt dit een volledig bestuurlijke zelfstandigheid ten opzichte van het verre patriarchaat van Antiochië in, met alle ruzies, rechtszaken en gespannen verhoudingen als gevolg. De Mar Thoma Margam is polyinterpretabel, maar bezit hoe dan ook een soort eigenzinnigheid waardoor ze zelf nog een lange weg te gaan heeft om een eigentijds getuigenis van de 'weg van Sint-Thomas' te worden.

— Leo van Leijsen is medewerker Oosterse Kerken van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

De natuur van kinderen

Met de echtgenote verbleef ik een lang weekend in het groothertogdom Luxemburg. Het eerste weekend zonder onze kinderen erbij. En dus veel gepraat over hen ... Ze vormden de rode draad van onze wandelingen in de bossen. Natuurlijke pracht, prachtige natuur.

Diverse keren gingen onze gedachten naar de jongste dochter, Julie. Zij is een jaar oud (beter: jong) en geeft dagelijks tientallen keren met grote bolle ogen en getuite lippen gestalte aan haar verwondering over wat het leven haar te bieden heeft. Zalig om te zien. Mijn vrouw en ik legden al vlug het verband met de woorden van Jezus: 'Laat de kinderen tot mij komen.'

Kinderen zijn onbevangen en staan zonder voorwaarden open voor wat op hen afkomt. Ze tonen steeds of ze goedgezind zijn of niet en presenteren zich als dusdanig zonder rekening te houden wie er in de buurt is. Ze vertrouwen je in alles wat je voor hen doet en tegen hen zegt. Ze geloven wat je belooft en houden met bewonderenswaardige standvastigheid vol totdat je doet wat je beloofd hebt (ze vergeten heus niet zo gauw iets wat zich als aangenaam toekomstperspectief aandient). Ze houden van de ontdekkingstocht.

Bovenal: kinderen vertrouwen blindelings hun ouders en spreken de taal die zij hanteren. Vooral dat laatste intrigeert me, want het houdt een oproep in. Wanneer ik God onze Vader noem en hem als zodanig vol vertrouwen aanspreek, wordt van mij verlangd dat ik me Gods taal eigen maak. Gelukkig hebben we het voorbeeld van Gods Zoon bij uitstek. Parabels uit het dagelijks leven en eenvoudige gelijkenissen maken duidelijk waar het op staat. Dat is het realiseren van Gods rijk. Opmerkelijk is dat het daar vaak over gaat in termen van zoeken en vinden. En dan kom je uit bij verwondering als vindplaats.

Spreken over verwondering is iets anders dan verwonderd zijn. Een natuurwandeling kan de brug slaan ...

— Jürgen Mettepenningen is doctor in de theologie en werkt als kerkhistoricus aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Een zondag in Damascus

Feije Duim, cultureel antropoloog en relatiebeheerder bij Kerk in Actie, bracht in februari en maart van dit jaar zijn studieverlof door in Syrië. Hij was getuige van de eerste protesten tegen de zittende overheid, maar hij maakte ook kennis met de oude kerken die daar al eeuwen gevestigd zijn. Vooral de Syrisch-orthodoxe kerk maakt indruk op hem. Hoe gaat het de erfgenamen van de apostelen, ook van de apostel Thomas, in het Syrië van vandaag?

Damascus, zondag 20 maart 2011

Zomaar een spirituele klik. Cadeautje uit de hemel. Dat gebeurde me vandaag, in Damascus. Stad van Paulus. Vanmorgen naar de Syrisch-orthodoxe kerk. Prettige club om te zijn. Om negen uur zit de kerk vol. Het druppelt nog na, maar de dienst begint met een vol huis. Een van de oudste kerkelijke gemeenschappen ter wereld. Een van drie die teruggaan op de kerk van Antiochië. Toen wij nog in konijnenvellen liepen, gingen ze hier al naar de kerk. Liturgie in Syriac (Aramees, oorspronkelijke taal van Syrië, taal van Jezus). Volgens pater Frans van der Lugt (jezuïet, al vijfenveertig jaar woonachtig en werkzaam in Syrië) zijn er in Syrië op dit moment ongeveer een miljoen christenen op bijna twintig miljoen mensen. Dat wil zeggen ongeveer vijf procent. Daarvan wonen er vierhonderdduizend in Damascus, honderdduizend in Aleppo en honderdvijftigduizend in Homs. De meeste christenen horen bij een orthodoxe kerk, maar daar zijn er dan ook drie van.

Driemaal orthodox

De *Rum*-orthodox (Grieks-orthodox, maar met een Arabische liturgie en een eigen Arabische clerus) is een behoorlijk formeel bouwwerk. Sterk en goed georganiseerd. Goed ingebed in de Syrische samenleving en een belangrijke partner voor de overheid. De kerkdiensten zijn nogal formeel. In orthodoxe kerken wordt het altaar – behalve tijdens (delen van) de dienst – door een gordijn aan het zicht onttrokken, maar de Rum-orthodoxen gaan daar het verste

Straatbeeld in Damascus

in. Een iconostase met drie niet al te grote doorgangen scheidt het liturgisch centrum van de kerk. De geestelijkheid staat meer op afstand van de gemeente. Als de patriarch voorgaat, komt hij op in vol ornaat, met patriarchale kroon. Imperiale stijl.
Dat is bij de Armeens-orthodoxen anders. De kerk is lichter, en de scheiding minder sterk. De Armeens-orthodoxe kerk onderscheidt zich verder door de nadruk op haar etniciteit en de verbinding met Armenië en zijn geschiedenis. Er is afstand tussen geestelijkheid en gemeente, maar de stijl is niet zo imperiaal als bij de *Rum*-orthodoxen. Er wordt veel gebruik gemaakt van de oude Armeense kerktaal en het Armeense schrift. Als je niet van Armeense afkomst bent, is het moeilijk je er thuis te voelen.
Persoonlijk vind ik de Syrisch-orthodoxe kerk het meest eenvoudig, licht en open. Dat geldt zowel de liturgie als het gebouw en de opzet ervan. In de orthodoxe kerken vind je niet of nauwelijks beelden, maar wel veel iconen en schilderingen. In de Syrisch-orthodoxe kerken zijn die opvallend licht van kleur. De geestelijkheid staat dicht op de mensen.
De Syrisch-othodoxen vormen een laagdrempelige kerkelijke gemeenschap.

Ook wanneer de patriarch in een dienst meedoet, heeft dat niet het pontificale karakter dat een dienst met de Rum-orthodoxe patriarch kenmerkt. Als protestant voel je je er al gauw thuis. De eigen taal (het Syriac of Aramees) en het eigen schrift worden wel gebruikt, maar echt naast de Arabische taal en het Arabische schrift. Anders dan bij de Armeens-orthodoxen vormt het eigene geen obstakel voor wie geen Aramees beheerst.

Vrede

De dienst golft tussen celebrant, zingende diakenen, lectoren en gemeente. Staan, zitten, staan. Soms klinkt het me als in de moskee. Maar hier zingen ze de Bijbel. Er is wierook. Gerinkel begeleidt heiligste momenten. Syriac en Arabisch wisselen elkaar af. Anders dan in de Armeens-orthodoxe kerk blijft het gordijn voor het altaar bijna voortdurend open.
De bisschop celebreert de mis. Hij heeft een roodgouden mantel aan, met duif, kruis en het Lam Gods. Verder zijn allen rondom het altaar in het wit. De zetel van de patriarch staat hier. Er hangen iconen aan de wand. Toch straalt alles eenvoud uit. Het is licht in deze kerk. Het kerkvolk is een mooie mix van oud en jong, man en vrouw. Veel vrouwen dragen de traditionele kanten hoofddoek, los op het haar. Vrouwen links, mannen rechts. Ik kijk naar het jongetje in de bank voor me, naast zijn vader. Enthousiast zingt hij het Syriac mee. Ik voel me lekker.
De bisschop zegent het wierookvat vanaf het altaar. Een diaken brengt het naar de gemeente. Een man komt naar voren en wappert de wierooklucht naar zich toe en wast het over zijn gezicht. Dan loopt hij de kerk in en steekt hij zijn handen uit. Parochianen strelen zijn handen en wrijven over hun gezicht. Vervolgens steken ze hun handen uit naar de mensen om ons heen. Zo wassen wij ons met vrede van Christus. Vrede geboren op het altaar. We geven haar door aan elkaar. Ook ik werd aangeraakt en raakte aan. Vrede is ons deel.

Staan, zitten, staan.
Soms klinkt het me als in de moskee.
Maar hier zingen ze de Bijbel

Scholenstrijd

Buiten de kerk is die vrede overigens ver te zoeken. Religieuze spanningen liggen er bijvoorbeeld op het terrein van het onderwijs. In 1967 werden alle scholen genationaliseerd. De katholieken weigerden, met als gevolg dat hun on-

derwijs werd afgebouwd. Elke school heeft nu een door de staat aangewezen directeur. De staat wil hiermee voorkomen dat religie een te zwaar stempel drukt op de jeugd en de opvoeding. Opvoeden, dat doet hier de staat. Sinds een maand zijn er nieuwe wetten van kracht die dat nog verder aanscherpen. Kerken en andere religieuze organisaties hebben geen opvoedende taak in dit land. Dat wil zeggen dat je scholen mag bouwen en ter beschikking stellen, maar dat de overheid verantwoordelijk is voor het onderwijs dat er wordt gegeven en voor de onderwijskrachten.
Religieuze symbolen dienen te worden verwijderd, en er worden geen hoofddoeken gedragen op de scholen. Het is de uitdrukkelijke bedoeling uiteindelijk al het onderwijs onder directe aansturing van de overheid te brengen. Dat heeft natuurlijk alles te maken met het feit dat het regime wil voorkomen dat het met jongeren 'uit de hand loopt' zoals in andere Arabische landen. Het is in eerste instantie gericht tegen het islamitische onderwijs (omdat daarvan de meeste ellende verwacht wordt), maar het treft ook alle anderen. Libanese toestanden wil de Syrische overheid koste wat kost zien te voorkomen. Ook onderwijs van en in de eigen taal (Armeens en Syriac) zal aan banden worden gelegd, aldus Frans van der Lugt. Hij was daar heel stellig in. Het onderwijs wordt volgens hem helemaal seculier.

Vluchtende kerk of kerk voor vluchtelingen?

De christenen voelen de druk. De verleiding Syrië de rug toe te keren is groot. De Armeens-orthodoxe bisschop Nalbandian vertelt: 'De kerken zijn erop uit de mensen hier te houden in plaats van dat ze wegtrekken naar het Westen. Jullie kunnen ons helpen door ons te bezoeken en daarmee te laten zien dat we hier een belangrijke positie bekleden. Hulp hoeft niet per se financieel te zijn. We moeten laten zien dat we leven en dat het de moeite waard is hier als christenen te leven.'
'Als kerken hebben wij onze eigen rol, onafhankelijk van de overheid. Neem nu onze school, waar veel Irakese kinderen op zitten. Vaak ontvangen ze het onderwijs gratis als de ouders geen geld hebben. Die school, die geeft hoop voor de toekomst. Het is natuurlijk moeilijk dit beleid vol te houden. De Syriërs zeggen vaak: wij zijn ook arm. Waarom mogen de Irakezen gratis naar school, en wij niet? De Irakese vluchtelingen geven ons bovendien veel werk. Er is veel pastoraat nodig, veel getraumatiseerde mensen, gebroken gezinnen, veel emotionele problemen. Als de man geen baan of inkomen meer heeft, gaat zijn eer verloren, en dan gaat er vervolgens vaak van alles mis in zo'n gezin.'
In Syrië staan nu ruim tweehonderdduizend Irakezen bij de UNHCR als

vluchteling geregistreerd. Daarvan is grofweg vijf procent christen. Onder de vluchtelingen bevinden zich veertig- tot vijftigduizend mandeeërs, een oude voorchristelijke stroming die zich beschouwt als volgelingen van Johannes de Doper. Daarnaast zijn er nog meer dan zeshonderdduizend niet-geregistreerde Irakese vluchtelingen, maar dat zijn vrijwel allemaal moslims, sjiieten en soennieten. De druk op de vluchtelingen wordt groter, nu door de crisis de financiering ten behoeve van Irakese vluchtelingen afneemt. De aandacht verschuift bovendien van Irak naar andere gebieden. De eigen bronnen van de Irakezen drogen op, en officieel mogen ze in Syrië niet werken. De christenen onder hen lopen gevaar voor hun leven als ze terugkeren naar Irak. Soms worden ze niet lang na terugkeer door fanatiekelingen gedood. Door die verhalen durven anderen ook niet terug. De kerken zijn bezig met programma's om hen langs een achterdeur aan levensonderhoud en toekomstperspectief te helpen. De programma's van ACT International (met steun van Kerk in Actie) zijn daarbij van groot belang.

Opgetild

De dienst stopt na de eucharistie. Een Bijbel wordt midden voor het altaar gezet. De mensen lopen erheen. Ze kussen de Bijbel. Ze gaan naar buiten. Bij de deur staan manden met stukken brood. Ieder neemt ervan. Brood voor onderweg. Brood van Emmaüs. We herkennen er Christus in. Reisgenoot.
Het Emmaüs-verhaal is een sleutel tot mijn eigen leven. Twee twijfelaars, mensen die het niet meer weten. En een derde, een onbekende. Maar wanneer hij het brood breekt, herkennen ze hem: het is de Heer. Dat is waarop ik altijd hoop: hem te herkennen in zoiets simpels als het breken en delen van brood. Het brood bij de deur maakte de klik. Hier hoor ik. Deel van het geheel. Even opgetild.
Natuurlijk koffie na de dienst. Ik was bij de bisschop, en we deelden van alles. Ook over de huidige spanningen in Syrië, vooral in het zuiden. Tijdens dat gesprek krijg ik een sms'je van de ambassade: dat er geen direct gevaar was, maar dat ons wel wordt aanbevolen weg te blijven bij demonstraties en er geen opnamen van te maken. Terug in de realiteit. Terug bij de zorgen van de christenen ook. Het baart christenen zorgen dat de betogingen gekoppeld worden aan het vrijdaggebed van moslims. Dat geeft de betogingen de religieuze glans waarvoor ze nu juist zo beducht zijn. Liever hadden ze dat de betogingen een seculier karakter zouden dragen.
En toch was mijn tred licht toen ik door de Rechte Straat terugliep naar huis.

Bewerking: Wilbert van Saane

Zoals gewoonlijk had Thomas zijn twijfels...

-"Moet ik héél India gaan bekeren ?!
Ik geloof nooit dat ik dat kan!"
-"Ach Thomas, daar heb jij wel vaker last van!"

Thomas legt de vinger bij diversiteit

In het *Evangelie van Thomas* staan honderdveertien losse uitspraken van Jezus. Het is dus geen evangelie in verhalende vorm. Een van die uitspraken is symbool komen te staan voor het vrouwonvriendelijke karakter van dit evangelie: 'Simon Petrus zei tot hen: Laat Maria van ons weggaan, want vrouwen zijn het leven niet waardig. Jezus zei: Zie, ikzelf zal haar leiden om haar mannelijk te maken opdat zij ook een levende geest kan worden gelijk jullie, mannen. Want elke vrouw die zichzelf mannelijk maakt, zal het koninkrijk binnengaan.'

We hebben deze uitspraak voorgelegd aan Manuela Kalsky, feministisch en systematisch theologe. Het mondde uit in een boeiend gesprek over veel meer dan dit ene gezegde. Het werd een gesprek over het omgaan met traditie in het heden en over de waardering van diversiteit.

Dr. Manuela Kalsky is theologe en directeur van het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving. Ze geeft onder meer leiding aan het project Nieuw W!J (*www.nieuwwij.nl*). Zie voor meer informatie en publicaties *www.manuelakalsky.nl*.

'Voordat ik op deze tekst inga, eerst een algemene opmerking. Onlangs heb ik me verdiept in het *Evangelie van Maria Magdalena*. Uiteraard een heel andere tekst dan het *Evangelie van Thomas*, maar ook een product uit de eerste eeuwen van het christendom. Het is ergens tussen 80 en 150 na Christus geschreven en hoort samen met het Thomasevangelie tot de oudste vroegchristelijke bronnen. Blijkbaar waren er in die tijd allerlei verschillende stromingen met eigen geschriften. Het vroege christendom was dus heel divers. Leden van de Jezus-beweging trokken door het hele Romeinse rijk en kwamen zo in aanraking met verschillende culturen, bijvoorbeeld de Griekse, de Afrikaanse, de Syrische, de Iraanse. Er was niet *het* verhaal over Jezus en zijn volgelingen, maar een grote hoeveelheid. En iedere auteur gaf zo'n verhaal een eigen kleur, een eigen interpretatie, zette eigen accenten, afhankelijk van de omgeving waarin hij leefde en geloofde. Een interessant gegeven, toch? Hoeveel verschillende verhalen zou-

De datering van het *Evangelie van Thomas* is onzeker. Sommigen beweren dat 'Thomas' overgeschreven zou zijn uit de nieuwtestamentische evangeliën, als een soort samenvatting in slagzinnen. Anderen denken dat 'Thomas' een onafhankelijke traditie is, los van de nieuwtestamentische evangeliën.
Ook over de datering van de oertekst van het *Evangelie van Maria Magdalena* bestaat verschil van mening. Het is bij het grote publiek bekend geworden door de roman *De Da Vinci Code* van Dan Brown.

den er binnen die Jezus-beweging in omloop zijn geweest? In de Bijbel staan vier evangeliën. Dat toont al aan dat er een diversiteit aan verhalen is geweest. En de later gevonden evangeliën, waaronder ook het *Evangelie van Thomas*, bevestigen dat. En misschien liggen er nog veel meer papyruscodices onder het woestijnzand.
Opmerkelijk aan dat *Evangelie van Maria* is dat niet mannen het hoogste woord voeren, maar een vrouw met gezag spreekt. Uit dat geschrift kun je opmaken dat er een machtsstrijd gaande was tussen de aanhangers van Simon Petrus en die van Maria Magdalena. Wie van die twee had het meeste gezag en het meeste recht van spreken? Blijkbaar was dat een heikel punt. Vermoedelijk had Maria Magdalena zelf ook volgelingen. Anders was er geen conflict geweest. Bijbelwetenschapper Esther de Boer heeft een prachtig boek geschreven over Maria Magdalena en de verschillende personages die ze belichaamt. We kennen Maria Magdalena vooral als de zondares, de hoer die door Jezus weer op het goede pad terechtkomt. Maar er is ook nog Maria, de zuster van Marta en Lazarus, en een Maria die de voeten van Jezus zalfde. In de kerkgeschiedenis zijn deze drie personages in elkaar geschoven, en kreeg de verhaallijn van Maria als zondares de meeste nadruk. En dan duikt zij plotseling op als leider in het Evangelie van Maria Magdalena, als *apostola apostolorum*, die de eerste getuige van de opstanding van Jezus uit de dood was en iets te vertellen heeft. En dat lees je nu ook – tussen de regels door – in het Thomasevangelie. Petrus is haar duidelijk liever kwijt dan rijk: 'Laat Maria van ons weggaan, want vrouwen zijn het leven niet waardig.' Daar vond dus een aardige *clash* tussen de seksen plaats. Misschien was Petrus wel jaloers op de nabijheid van Maria uit Magdala en Jezus. In het *Evangelie van Philippus* wordt zij zijn metgezellin genoemd. En er staat: 'Christus hield meer van haar dan van alle leerlingen. Hij kuste haar dikwijls op de mond' (63, 34-35).
De strijd tussen Petrus en Maria is in de kerkgeschiedenis nauwelijks zichtbaar. Soms denk ik: hoe had de kerk eruitgezien als niet de volgelingen van Petrus, maar die van Maria het voor het zeggen hadden gekregen, en als de verkondiging van Maria de richting van de kerk in de eerste eeuwen had bepaald?'

Wat voor aantrekkingskracht had de Jezus-beweging op vrouwen?
'Vooral familiebanden bepaalden het bestaan van vrouwen. Bij Jezus en zijn beweging was dat niet het geval. Daar kon je vrij met elkaar optrekken. Uit onderzoek weten we dat ook vrouwen bij de Jezus-

beweging hoorden. Zij trokken mee of waren sponsors. Ze ambieerden de rol van moeder en echtgenote blijkbaar niet. Soms werd hun naam in een latere vertaling in een mannennaam veranderd. Bij Junia was dat bijvoorbeeld het geval. De vertaler dacht waarschijnlijk: dit kan niet, dit moet een man zijn geweest zijn, en maakte er Junius van. Mooi niet. De bijbelwetenschapper Elisabeth Schüssler Fiorenza heeft op dit terrein baanbrekend onderzoek verricht. Bij zo'n citaat uit het *Evangelie van Thomas* vraag ik me af welke positie vrouwen in die beweging hadden. Wat werd er van hen verwacht? Onder welke voorwaarden mochten ze meedoen? In de *Handelingen van Philippus* zegt Christus tegen Maria: 'Wat jou betreft, Maria, verander je kleding en je uiterlijk: verwijder alles wat aan de buitenkant aan een vrouw herinnert' (*77*). Moesten vrouwen hun 'vrouwelijkheid' alleen in uiterlijkheden achter zich laten om bij de discipelen van Jezus te horen? Of was er ook een innerlijke transformatie nodig?
En hoe zat het met de 'mannelijkheid' van Simon Petrus? Stond die ook ter discussie? Het lijkt erop dat Jezus in het stuk uit het Thomasevangelie de strijd tussen de seksen probeert te sussen. Of leggen we met die verklaring te snel ons huidige referentiekader op de tekst? Ik heb niet de behoefte in de Jezus van toen een bevrijder van vrouwen te vinden. Welke strijd was er toen gaande? En wat zou een vrouw in die tijd mannelijk hebben gemaakt in de ogen van de omstanders?'

Thomas en Maria in één legende
Toen Thomas in India het evangelie verkondigde, lag Maria op sterven. Door de grote afstand tussen hen beiden zou Thomas te laat komen om afscheid van haar te nemen. Daarom droegen engelen hem naar haar toe. Maar hij zou te laat komen. Op het moment dat Thomas door de engelen werd gebracht, werd Maria ten hemel opgenomen. Hun wegen kruisten elkaar in de lucht. Zij wierp hem haar ceintuur toe, zodat hij kon bewijzen dat zij met lichaam en ziel in de hemel was opgenomen. Maar toen Thomas dat later aan de andere apostelen vertelde, wilden zij hem niet geloven. Daarop begaven ze zich naar het graf van Maria en vonden het leeg …

Hoe kijkt u tegen huidige vormen van 'nieuwe spiritualiteit' en de aantrekkingskracht daarvan op vrouwen aan?
'Onderzoek heeft uitgewezen dat nieuwe spirituele bewegingen voor het merendeel

uit vrouwen bestaan en ook door hen worden gedragen. Ik denk dat het aantrekkelijke voor hen is dat ze, net als toen in de Jezus-beweging, zich niet hoeven te schikken in gangbare rolpatronen. Ze zoeken naar een leven waarin ze zich niet hoeven op te offeren voor anderen, en toch zorgzame verbindingen kunnen aangaan. Zij willen als vrouw zelf bepalen wat spiritueel bij hen past en zich dat niet laten gezeggen door 'patriarchale Petrussen'. Wie deze spiritualiteit als egocentrisme bestempelt, heeft niet goed gekeken. Vrouwen zorgen nog steeds voor anderen, maar ook een stuk beter voor zichzelf, ook wat hun geloof betreft. En dat lijkt mij een goede zaak. Dat zij in hun zoektocht daarnaar eerder aansluiting vinden bij apocriefe teksten en gnostische stromingen, zegt misschien meer over de dominante christelijke traditie en theologie dan over de desbetreffende vrouwen.

Hoe kijkt u vanuit de systematische theologie tegen het Evangelie van Thomas aan?

'Het is opmerkelijk dat in het Thomasevangelie niet over de dood van Jezus aan het kruis wordt gesproken. Het kruis is volstrekt afwezig. In de klassieke christologie is dat ondenkbaar. De hele christelijke heilsleer berust daarop. Maar blijkbaar waren er ook stromingen in het vroege christendom die de kruisiging niet tot de essentie van hun geloof rekenden. Goed beschouwd is dit gegeven een bom onder iedere theologie van het kruis die zich op de vroegchristelijke bronnen beroept. Sinds de vondst van het Thomasevangelie is duidelijk dat die bronnen veel pluriformer zijn dan eerder gedacht. Ook wat de visies op heil en verlossing aangaat.

En als dan zo'n Thomasevangelie opduikt, of een *Evangelie van Maria Magdalena*, werpt dat weer een nieuw licht op de traditie. Wat werd wel, en wat niet in die traditie opgenomen? Wie hoorde erbij, en wie niet? En hoe heeft dat de christelijke theologie bepaald? Het gaat mij om de hermeneutiek, het verstaan en de interpretatie van zo'n tekst in het hier en nu. Welke vragen roept hij op, welke nieuwe theologische inzichten? Mooier dan de componist Gustav Mahler kan ik mijn eigen visie op traditie en theologie niet verwoorden: 'Traditie is het doorgeven van het vuur, en niet de aanbidding van de as.' Theologie moet naar voren kijken, niet naar achteren. Ik zoek de legitimatie voor mijn eigen denken en de theologie niet in het verleden. Wel laat ik me erdoor inspireren voor een eigentijdse theologie die vanuit het hier en nu vertrekt. Niet met de rug naar de toekomst staan en je heil in het verleden zoeken, maar met het verleden als inspiratie in de rug de toekomst in kijken, naar die horizon van het koninkrijk van God. En je dan afvragen wat daarvoor nodig is. Dat is mijn manier van theologie bedrijven. Speuren naar dat koninkrijk van God, naar het goede leven voor allen, in heden en verleden met het oog op de toekomst. Het lezen van apocriefe, bijbelse en hedendaagse literatuur helpt mij daarbij.

Maar ik vertrek bij de ervaringen van mensen in het hier en nu, in een Nederlandse samenleving die met het verschijnsel diversiteit worstelt. Bij het lezen van teksten uit

de traditie zet ik dan heel bewust de bril van de diversiteit op. Speelde het toen ook? Hetzelfde geldt voor de verhouding tussen de seksen. Zegt de tekst daar iets over? Niemand leest neutraal. De vragen die je aan een tekst stelt, zijn jouw vragen. De kunst is alleen dat je niet ook je antwoorden erin bevestigd wilt zien.
Wat het Thomasevangelie mij laat zien? Dat er in de eerste eeuw verschillende verhalen waren over de betekenis van Jezus en zijn beweging. Sommige daarvan zijn wel in de canon terechtgekomen, andere niet. En met mijn bril van de diversiteit op constateer ik dat niet eenheid, maar verscheidenheid aan de wieg van het christendom stond. Tot nu toe werd voornamelijk door de bril van de eenheid gekeken. Eenheid en harmonie bieden veiligheid en zekerheid. Daar is in onze tijd weer veel behoefte aan. Maar laten we niet vergeten dat omwille van die eenheid verschillen worden buitengesloten. Dan denk je in wij en zij. Eenheid is geen inclusief, maar een exclusief principe. Het sluit andersdenkenden uit. Zo is het ook met de gnostische evangeliën gegaan. Ik denk dat je eerlijk moet durven constateren: gnostische manieren van leven en denken maakten deel uit van de Jezus-beweging, en in die zin horen zij thuis in het christendom. Er was in die tijd verscheidenheid van denken en geloven mogelijk, zoals we aan het *Evangelie van Thomas* kunnen zien. En dat kan ons nu aan het denken zetten. Wat betekent de erkenning van religieuze en culturele diversiteit in onze eigen christelijke kring, in kerk en theologie? Welke kansen voor een vernieuwing van de christelijke traditie en theologie liggen er? Diversiteit toen en daar, diversiteit hier en nu, erken het als een gegeven en vraag je dan af wat dat kan opleveren voor de huidige theologie.'

En zo leverde ons citaat uit het Thomasevangelie veel meer stof tot nadenken op dan alleen de constatering dat het vrouwonvriendelijk is. Is het of/of-schema in ons denken te doorbreken en door en-en te vervangen, zoals Manuela Kalsky beoogt? Kunnen we leren denken in veelvoud en de apocriefe bronnen ook als deel van onze christelijke traditie beschouwen? Wat betekent dat voor ons geloofsverstaan? Leren leven met diversiteit en omwille daarvan afscheid nemen van het eenheidsdenken, het is nogal wat. En dat alles naar aanleiding van een geschrift van tweeduizend jaar geleden.

Literatuur

– Esther de Boer, *Maria Magdalena. De mythe voorbij*, Zoetermeer: Meinema, 1996.
– Elisabeth Schüssler Fiorenza, *Ter herinnering aan haar. Een feministisch theologische reconstructie van de oorsprong van het christendom*, Hilversum: Gooi en Sticht, 1987.
– Paul Heelas en Linda Woodhead, *The Spiritual Revolution. Why Religion is Giving Way to Spirituality*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2005.

— Dr. Adriaan van Klinken is postdoc-onderzoeker aan het Departement Religiewetenschap en Theologie van de Universiteit Utrecht.
— Dineke Spee is voorzitter van de redactie van *TussenRuimte*.

Het lied van de parel

Het 'Lied van de parel' of de 'Hymne van de ziel' is een eeuwenoud gnostisch gedicht, dat in onze taal leest als een kort en bondig verhaal. Het is een allegorische vertelling over het ontstaan van de mens, de reden van het menselijk bestaan en de zoektocht naar de waarheid.

Het apocriefe boek *Handelingen van Thomas* is sterk ascetisch gekleurd. Frappant genoeg treffen we in dit boek echter enkele gedeelten aan die echt gnostisch te noemen zijn, vooral het Lied van de parel en een andere poëtische hymne, over de bruiloft van een koningsdochter.
Het 'Lied van de parel', dat in de oorspronkelijke tekst 'Zang van de apostel Judas Thomas in het land der Indiërs' genoemd wordt, verhaalt in allegorische beelden de afdaling van een boodschapper die vanuit het Pleroma, het koninkrijk van het licht, op weg gaat om een parel te vinden. De verhaallijn loopt parallel aan Jezus' gelijkenis van de verloren zoon.
Het lied is ontstaan in Edessa, vroeger een beroemde stad in Turkije (nu Rusland), en ademt een oosterse sfeer.
In het verhaal staat de parel symbool voor het bewustzijn. Onderweg is er de slang, die de ziel moet trotseren om tot bewustzijn te komen. De ziel heeft haar koninklijke kleed achtergelaten bij de afdaling naar de aarde. Vanuit de goddelijke wereld is er een kleine goddelijke vonk afgedaald en geïncarneerd in een mens. Het grootste deel is 'thuis' gebleven, maar spreekt wel tot ons via het geweten. Hier komt ons gevoel van heimwee vandaan. Alleen degene die weet (*gnosis*), kan de weg naar huis weer vinden. Het lagere zelf kunnen we dan weer verbinden met het hogere zelf. Het doel van de tocht is 'wakker worden'.

Het lied van de parel

Toen ik nog een klein kind was in het paleis van mijn Vader, genietend van de rijkdom en de weelde van mijn opvoeders, voorzagen mijn ouders me van het nodige en zonden ze me weg uit het Oosten, ons huis. Van de overvloed aan schatten maakten ze een last, groot en toch licht, opdat ik deze alleen kon dragen: goud is de last uit den hoge, en zilver uit de grote schatkamers en robijnen uit India en parels uit Kustan. En ze wapenden me met diamant, dat ijzer kan snijden.

We hebben allemaal het paradijs achtergelaten. We zijn uit het Oosten weggegaan. Het Oosten is de plaats waar God woont, daar waar de zon opkomt. God de Vader en God de Moeder (Sophia, de naam voor de goddelijke wijsheid) zijn de ouders. De last die de ouders aan het kind meegeven, is het *karma*. Het zijn lastige 'cadeautjes'; je groeit in wijsheid door alles wat je meemaakt. Door het donker heen kun je groeien naar het licht.

> *Zij namen mijn mantel af, vol edelstenen, overdekt met goud, die ze in liefde voor me hadden gemaakt, en ook de toga, goud van kleur, die op maat gemaakt was. Zij sloten met mij een verdrag en schreven het in mijn hart om niet te vergeten, en ze zeiden: 'Als je afdaalt naar Egypte en van daar de ene parel terughaalt die daar is, omgeven door de verblindende slang, zul je je mantel vol edelstenen aantrekken, en je toga die daaromheen valt. En met je tweelingbroer, onze naaste in rang, zul je erfgenaam zijn in ons rijk.'*

De mantel is het hogere zelf. De afdaling naar Egypte staat symbool voor gevangenschap. Als je de letterwaarde van het woord 'Egypte' neemt, staat het getal symbool voor dualiteit, voor materie. In Egypte moeten we langs de slang om de parel te vinden, symbool van dat wat in je hart gegrift staat. De tweelingbroer is Jezus Christus. In het eerste vers van het Thomasevangelie wordt Thomas de tweelingbroer van Jezus Christus genoemd. Wie de parel vindt, is de tweelingbroer van Christus die mens wordt, en daarmee erfgenaam van het hemelse rijk.

> *Ik verliet het Oosten en langs een weg, slecht en gevaarlijk, reisde ik in gezelschap van twee gidsen, want in reizen had ik geen ervaring. Ik ging over de grenzen van Maisan, waar de kooplui samenkomen uit het Oosten. Ik bereikte het land Babel, waar ik de stad Sarburg binnenging. Toen ik in Egypte kwam, verlieten mij mijn gidsen.*

De gidsen zijn engelen, die de ik-figuur verlaten wanneer hij in de materiële wereld komt.

> *Ik ging regelrecht op de slang af en verbleef in een herberg in de buurt van zijn schuilplaats, wachtend totdat hij zou sluimeren of slapen, om dan de parel van hem te pakken. En daar ik een eenling was, was ik een vreemde voor mijn medegasten in de herberg. Maar ik zag er iemand van mijn familie, een vrij man uit het Oosten, een jonge man, lieflijk en schoon, de zoon van koningen. En hij kwam naar me toe en voegde zich bij me, en ik maakte hem mijn metgezel, aan wie ik*

De weg terug, *Hendrik Nicolaas Werkman (1892-1945)*

mijn zending vertelde; een vriend die mij vergezelde op reis. Hij waarschuwde mij tegen de Egyptenaren en tegen het omgaan met onreine mensen. Ik kleedde me in hun kleding, opdat ik voor hen niet vreemd zou zijn, als iemand van buiten die de parel kwam halen. Anders zouden de Egyptenaren de slang uit zijn slaap halen en tegen me ophitsen.

Een eenling is een mens die nog niet in de dualiteit is uiteengevallen; hij is nog niet in de materie afgedaald. De ik-figuur dacht even snel de parel te pakken. Maar 'de zoon van de koningen' – de engel die jou op aarde begeleidt en bijstaat – waarschuwt: 'Je kunt niet doen alsof. Als je de parel wilt halen, moet je als Egyptenaar door Egypte gaan.' Je moet eerst helemaal incarneren, helemaal 'aarden'.

Maar op een of andere manier ontdekten ze dat ik hun landsman niet was. Zij palmden mij in, vermengden mijn drank met hun listen en gaven me hun eten tot spijs. Ik vergat dat ik een koningszoon was, en ik werd een knecht van hun koning. En ik vergat de parel waarom mijn ouders me hadden gestuurd. En door de zwaarte van hun eten viel ik in diepe slaap.

Het lied bezingt vervolgens dat de ouders van de ik-figuur dit merken en een brief opstellen.

'Sta op en ontwaak uit de slaap en luister naar de woorden van de brief. Herinner je dat je een koningszoon bent, en aanzie de mens die je thans dient, opdat je naam vermeld wordt in het boek des levens, en je met je broer, onze afgezant, erf-

genaam wordt in ons koninkrijk.' (...) En de brief verhief zich in de gedaante van een adelaar, de koning van al het gevederde volk, en vloog totdat hij aan mijn zijde neerstreek. (...)

'Sta op en ontwaak uit de dood (slaap)' is de eeuwenoude wekroep om iemand in zijn lichaam terug te laten keren. Lazarus werd door Jezus op die manier teruggeroepen uit de dood. In liederen en gebeden vind je nog vaak zinnen en woorden die een esoterische betekenis hebben, waarvan de betekenis terug-

In liederen en gebeden vind je nog vaak zinnen en woorden die een esoterische betekenis hebben, waarvan de betekenis teruggaat op het oude weten

gaat op het oude weten: 'Ontwaakt gij die slaapt, sta op uit de dood, want Christus zal over u lichten.' In het 'boek des levens' staan alle mensen opgetekend die ontwaakt zijn. De brief gaat door alle werelden heen, ook de astrale, om de mens op aarde te bereiken. De adelaar is het symbool van Johannes, de ingewijde. De ik-figuur beseft dat de boodschap al in zijn hart stond geschreven. Dan steekt heimwee de kop op, en herinnert hij zich waarom hij op de aarde is en wat zijn opdracht is: de parel vinden.

En ik begon hem te betoveren, de vreselijke slang. Ik bracht hem aan het sluimeren, want ik noemde de naam van mijn Vader en de naam van mijn Broeder, de naaste in rang, en die van mijn Moeder, de heerseres van het Oosten. En ik griste de parel weg en ging terug om hem naar mijn vaderhuis te brengen. En het vuile kleed deed ik uit, en ik liet het in hun land.

In de kracht van de Geest van God gaat de mens op zoek naar zijn opdracht. Hij komt langs de slang. Dat is de transformatie, en hij kan zich ontdoen van het vuile kleed, zijn lichaam.

Ik zocht mijn weg regelrecht naar het licht van ons huis in het Oosten. En mijn brief bleek mij op de weg voor te gaan. En zoals de brief een stem had gehad om me te wekken toen ik sliep, zo geleidde hij me nu met zijn licht dat voor mij uit scheen. Met zijn stem bemoedigde hij mij in mijn angst, en met zijn liefde hielp hij mij me voorwaarts te spoeden. Ik ging Labyrinthe voorbij en liet Babel links liggen en kwam bij de grote Maisan, dat ligt aan de oever van de zee.

Wie de parel vindt, is de tweelingbroer van Christus en daarmee erfgenaam van het hemelse rijk.

De ik-figuur herinnert zich wat hij al wist: het licht reist voor hem uit. De schat die je gevonden hebt, is de *gnosis*, die je thuisbrengt. Je gaat door angsten heen, maar de stem leidt je. Het innerlijke inzicht brengt je verder. Labyrinthe en Babel staan symbool voor de astrale wereld. Labyrinthe en Babel staan samen voor de zeven astrale sferen. De achtste sfeer is het paradijs. De negende sfeer is de wachtkamer bij God. Hier wordt het kleed weer aangetrokken om tot slot de tiende sfeer in te gaan, daar waar God verblijft. Maisan staat symbool voor het paradijs, het begin van de lichtwereld.

> *(...) Ik herinnerde mijn glans niet meer, want ik was slechts een kind en nog erg jong toen ik die achterliet in het paleis van mijn Vader. Maar ineens, toen ik het kleed zag, als het ware in een spiegel, aanschouwde ik geheel mijzelf erin. Ik zag het geheel in mijn eigen binnenste. Daardoor kende en zag ik mezelf gescheiden van, maar wel afkomstig van de Ene. En voorts één met één gestalte. Eén koninklijk teken was op beide geschreven. Geld en rijkdom hadden de schatmeesters in hun handen, en ze gaven mij mijn loon en het prachtige kleed, dat schitterend,*

goudkleurig versierd was met edelstenen en parels in overeenstemming daarmee. Deze waren bevestigd in den hoge, en het beeld van de koning der koningen was er overal op te zien. En in den hoge waren saffieren er harmonieus op bevestigd. En ik zag verder dat er door dit alles bewegingen van gnosis trilden. (...)

In vroegere tijden bestonden er alleen spiegels die van koper waren, waarin je uiterlijk werd vervormd. In de echte spiegel zie je je ware zelf, een heel mens. Je weet nu dat je voorbij de zeven sferen bent, één met de Ene in het paradijs. Het kleed dat je draagt, is mooier geworden door de edelstenen die je veroverd hebt, door de parels die je gevonden hebt. Je hebt inzicht, *gnosis*, verworven. En je verlangt één te worden met wie je in wezen al bent.

En toen ik het aanhad, werd ik opgetrokken naar de plaats van vrede en eerbetoon. Ik boog mijn hoofd en aanbad de schittering van de Vader die mij dit gezonden had en wiens opdracht ik had uitgevoerd. En ook hij deed wat was beloofd. En aan de poort van zijn paleis mengde ik me als vanouds onder de prinsen. Want hij was blij met mij en heette me welkom, en ik was met hem in zijn paleis. Al zijn dienaren zongen met welluidende stemmen. En hij beloofde me dat ik deel zou hebben aan het hof van de koning der koningen, en dat ik, nu ik mijn parel gevonden had, samen, naast hem, zou verschijnen.

De ik-figuur is gekomen in de hoogste lichtwereld. Alle dienaren, engelen ('prinsen') en mensen die de lichtwereld al hebben bereikt, geven een feest omdat weer een mens is thuisgekomen, een mens die de parel gevonden heeft.
In het hof van de koning der koningen neem je deel aan de besturing van de kosmos. Dit is de prachtige belofte die ons ten deel valt als we aan onze opdracht hebben voldaan. De gevonden parels zorgen ervoor dat hemel en aarde vernieuwd worden. Uiteindelijk transformeren we met elkaar naar de geestelijke lichtwereld.

Lezing van Hans Stolp, bewerkt door Marieke van der Giessen

— Hans Stolp is pastor en auteur. Hij geeft cursussen en lezingen over thema's die samenhangen met esoterisch christendom, onder meer voor stichting De Heraut.

Een teken

Mayid Ebrahimi is een Iraniër die zijn vaderland ontvlucht is en nu met zijn gezin in Nederland verblijft. Hij was moslim, en is nu christen. Dankzij zijn vrouw, die lid is van de Assyrisch-evangelische kerk, is hij christen geworden.

Ebrahimi heeft geen opleiding in de beeldende kunsten gehad. Hij is autodidact. In zijn kapperszaak hangt onder meer zijn schilderij *De Heer is niet hier* (2007). Het is geënt op de bijbeltekst: 'Hij [de Heer Jezus Christus] is niet hier, want Hij is opgewekt' (Matteüs 28, 6). De Opgestane is bewust buiten beeld gehouden. Op de afbeelding zijn wel de windsels te zien waarmee Jezus in zijn graf omwonden was. De plaat laat verder duidelijk zien dat Jezus na zijn verrijzenis de weg omhoog gegaan is, het groen, de lucht en het licht tegemoet. Juist door Jezus niet af te beelden laat Ebrahimi zo veel mogelijk ruimte voor het mysterie van Pasen, dat het mysterie van het omhooggaan is.

Net als de discipel Thomas kunnen christenen nu twijfelen aan de opstanding en om een teken vragen. Aan Thomas verschijnt de Opgestane direct, en zo doet hij diens twijfel verdampen. De christenheid nu wordt geleid door de heilige Geest, die mensen in Christus' universele nabijheid brengt en hen zo uit de leegte van het bestaan voert naar de groene vruchtbare aarde, naar de lucht die wij inademen (levensadem), en naar het schitterende licht van Gods aanwezigheid.

— Jan Jongeneel is honorair emeritus hoogleraar missiologie aan de Universiteit Utrecht en heeft bijzondere belangstelling voor kunst van en betreffende niet-westerse migranten en hun kerken in Nederland.

Mayid Ebrahimi (Iran), *De Heer is niet hier* (2007), opgenomen in *Verbeelden en gelijken*, Zuidland: Stichting Zonneweelde, 2010.

Een dag zonder 'buitenland'

Een website om in de gaten te houden is *www.worldconnectors.nl*. De Worldconnectors presenteren zich als volgt: 'Wij werken bij niet-gouvernementele organisaties, voor de overheid, voor de zakenwereld, voor de media of voor de politiek. Iedere keer wanneer we elkaar ontmoeten, verbinden we onze werelden, maar ook die van u. We houden ons bezig met onderwerpen die te maken hebben met internationale samenwerking en de wereldwijde gemeenschap.' Een voorbeeld van wat die ontmoeting kan opleveren, is een project van de Hogeschool voor de Kunsten in Hilversum. Zeven studenten produceerden vijf korte films over de vraag hoe Nederland eruit zou zien zonder de nieuwe Nederlanders. Als voorbeeld diende de Amerikaanse film *Un dia sin Mexicanos*. De conclusie was niet alleen dat Nederland saai zou zijn zonder landgenoten met buitenlandse wortels, maar ook dat de Nederlandse economie zou instorten.

Jongeren leren leiding geven

Dertig jonge mensen uit heel Europa namen deel aan een leiderschapscursus die georganiseerd werd door de Ecumenical Youth Council in Europe. De training in Zwitserland was gericht op het uitbreiden van kennis en het ontwikkelen van vaardigheden. Het programma bevatte onder meer een retoricatraining, een workshop over zelfvertrouwen, leren onderhandelen en een workshop over conflictbeheersing. De cursus werd afgesloten met een simulatiespel waarin de opgedane kennis kon worden getoetst. De EYCY organiseert geregeld interessante bijeenkomsten; informatie: *rvk@raadvankerken.nl*.

Bijbel in gewone taal

Het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) werkt hard aan een *Bijbel in gewone taal* (BGT), die in 2014 op de markt moet komen. Deze vertaling wordt toegankelijk voor mensen die weinig lezen of moeite hebben met lezen. Als voorbeeld de vertaling van het tiende gebod: gij zult niet begeren. Het Hebreeuwse *chamad* geeft volgens sommigen een intentie aan: een verlangen (uit jaloezie) iets te bezitten wat niet van jezelf is. Anderen denken dat het betekent: je actief iets toe-eigenen. Nadeel van de laatste opvatting is dat het dan eigenlijk hetzelfde uitdrukt als de verboden op diefstal en overspel. Voor de BGT is gekozen voor de eerste interpretatie: je zinnen op iets zetten. Het tiende gebod wordt dan: 'Probeer niet iets

te krijgen wat van een ander is.'

Het jaarverslag 2010 van het NBG is overigens ook via Twitter beschikbaar.
www.bijbelgenootschap.nl

Gedragscode bij bekering

In het eerste nummer van *TussenRuimte* van de lopende jaargang schreef John Baxter Brown over een te ontwikkelen gedragscode bij bekering. Hij meldde toen: 'Modellen van evangelisatie zijn vaak eerder gericht op pragmatische overwegingen – op wat werkt – dan op praxis, een praktijk van evangelisatie die een oprechte weerspiegeling is van de boodschap zelf. Dit is de kern van de *Aanbevelingen voor een gedragscode*: de methode moet de boodschap belichamen. Het is onze taak en onze vreugde als Christus' volgelingen iedere gelegenheid aan te grijpen om het hele verhaal over Jezus te vertellen, aan iedereen, op iedere tijd en plaats. Maar we moeten methoden gebruiken die deze boodschap incarneren. *Aanbevelingen* heeft een eenvoudige structuur. Het is geen formeel theologische verklaring per se, hoewel de inhoud voluit theologisch is. Het is in de eerste plaats een instrument dat reflectie op de verschillende aspecten van bekering bevordert en faciliteert.'

Deze gedragscode is inmiddels op 28 juni 2011 gepubliceerd. De Derde Consultatie van de Wereldraad van Kerken beveelt de lidkerken aan:

– Formuleer een gedragscode die in jouw eigen context past. Doe het zo mogelijk samen met andere kerken en in overleg met vertegenwoordigers van andere religies.

– Laat respect en vertrouwen je relaties met mensen van alle religies bepalen, zowel op persoonlijk als op institutioneel niveau.

– Bemoedig christenen om hun eigen religieuze identiteit te versterken. Als je de kennis over je eigen geloof verdiept, krijg je ook begrip voor andere geloofsopvattingen.

– Werk met andere geloofsgemeenschappen samen als het gaat om gerechtigheid en het algemeen belang, en wees zo mogelijk samen solidair met mensen in conflictsituaties.

– Maak je in de richting van de overheid sterk voor vrijheid van religie.

– Bid voor je buren en hun welzijn, in de wetenschap dat bidden altijd heilzaam is voor ons zijn en handelen, en beantwoord aan Christus' opdracht.

— Bewerking Dineke Spee

Afwijzing van geweld tegen homoseksuelen

De leden van de Raad van Kerken in Nederland hebben een verklaring onderschreven waarin geweld tegen homoseksuelen wordt afgewezen. Het raadslid ds.

Peter Verhoeff heeft het document ook onder de aandacht gebracht tijdens de internationale vredesconferentie in Kingston, Jamaica.

Ontmoeting van pentecostals en protestanten

Pinkstertheoloog dr. Miguel Alvarez bezocht Nederland op uitnodiging van Kerk in Actie, de diaconale en zendingsorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland. Alvarez is rector van het Seminario Sudamericana in Ecuador, een pentecostale theologieopleiding in Latijns-Amerika, verbonden aan de Iglesia de Dios, een wereldwijde pinksterkerk. Dat een pinkstertheoloog voor een gezelschap traditionele protestanten optreedt, is minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Lange tijd stonden beide tradities met de ruggen tegen elkaar. Pinksterchristenen werden nogal eens weggezet als drijvers die dweepten met hun Geestesuitingen. Andersom zagen pentecostalen bij traditionele christenen een gebrek aan levend (Geestes)geloof. Alvares: 'Wat kunnen pinksterchristenen leren van hun gereformeerde geloofsgenoten? Traditionele protestantse kerken hebben een rijke traditie in het doordenken van de fundamenten van het geloof. Zij kunnen ons leren theologie te bedrijven. En pinksterkerken hebben passie voor Christus in de aanbieding. In een pinksterdienst geven mensen zich helemaal over aan God. Ze dansen, zingen, klappen, huilen en willen niets liever dan over God vertellen aan anderen.' Daarbij worden de armen niet vergeten. Het bereiken van behoeftigen maakt het verschil in Ecuador, als het gaat om kerkgroei. 'Wij zijn een beweging van de armen. We delen voedsel uit, zorgen voor scholing, doen alles wat armen nodig hebben. Daarnaast vertellen we over Jezus. Mijn ouders waren straatarm. De eerste zeven jaar van mijn leven was er geen geld. Ik had honger en overleed bijna aan wormen in mijn maag. Ik weet wat het is arm te zijn.'

Bron: Gerald Bruins, Nederlands Dagblad, 9 april 2011

Nieuwe directeur Titus Brandsma Instituut

Dr. I.M.K. Bocken (1968) volgt professor dr. K. Waaijman o.carm. op als wetenschappelijk directeur van het Titus Brandsma Instituut. Onder de leiding van Waaijman heeft het instituut een belangrijke wetenschappelijke en internationale ontwikkeling doorgemaakt.
Bocken promoveerde in 1997 aan de Faculteit Wijsbegeerte van de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij is daar sinds 1999 werkzaam, en sinds 2004 is hij als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan het Titus Brandsma Instituut. Daarnaast is Bocken onder meer

als gastdocent verbonden aan het Departement geschiedenis van Primorsk University Koper (Slovenië). *www.titusbrandsmainstituut.nl*

Toekomst van de Europese kerk

Het congres *Hope for Europe II* was een bijeenkomst voor leiders van kerken en christelijke organisaties in Europa, van 9 tot en met 12 mei in Boedapest, Hongarije. De organisatie was in handen van een onafhankelijk team onder leiding van Jeff Fountain, afkomstig uit Nieuw-Zeeland en al jarenlang woonachtig in Nederland. Het congres werd mede ondersteund door de World Evangelical Alliance en trok vooral leiders uit evangelische kringen. Het thema van het congres had een zeer missionaire inkleuring: het is de missie van de kerk nieuwe hoop te brengen aan een continent dat zoekt naar identiteit en duurzaamheid.
De drie toespraken van de Britse kerkhistoricus Philip Jenkins gaven het congres historische diepte. Het ging hem in de eerste plaats om het uitbannen van de wijdverbreide mythen over het christelijke verleden van Europa. Ondanks kruistochten, heksenjachten, inquisitie en de godsdienstoorlogen is het een zware overdrijving het Europese christendom te typeren als een intolerante, gewelddadige religie en een vijand van wetenschap en ontwikkeling. Ook is het volgens Philip Jenkins onjuist aan te nemen dat het christendom in Europa op korte termijn uitsterft. Wel zal het christendom er anders uit gaan zien. Op basis van demografische gegevens voorziet Jenkins twee hoofdstromen. De ene hoofdstroom is de oude vorm van inheems Europees christendom. De leeftijd binnen deze groep zal gemiddeld hoog liggen, in overeenstemming met de vergrijzing van de samenleving als geheel. De andere hoofdstroom is die van gemiddeld veel jongere migrantenchristenen, omdat bij hen het geboortecijfer veel hoger ligt. 'We kunnen een groei van het Afrikaanse christendom op Europese bodem tegemoet zien.'
Als Europese christenen de hoop voor hun continent verliezen, doen ze er goed aan nog eens na te denken over andere dieptepunten in de kerkgeschiedenis. De jaren 1640 waren een hopeloos decennium, waarin mensen verwachtten dat het snel afgelopen zou zijn met het christendom. Het was het einde van de Dertigjarige Oorlog, en de kerken hadden veel krediet verspeeld. Toch bleek drie decennia later dat nieuwe vormen van christendom nieuwe dynamiek gaven: vanaf 1670 bloeide het piëtisme, en kreeg de kerk van Europa grote creatieve impulsen, bijvoorbeeld in de muziek van J.S. Bach.
— Wilbert van Saane

M.J. de Haan, *Mission on the Margin. A Case Study on Reformed Mission Prospects in eNkumane KwaZulu-Natal*, Pietermaritzburg: Cluster Publications, 2010, 403 bladzijden, € 35,00

Mission on the Margin is een *must read* voor wie meer wil weten over kerk en zending in Zuid-Afrika. Wij vinden het een goed geschreven boek dat een uitstekende beschrijving biedt van protestantse zending in Zuid-Afrika. Het gaat vooral over KwaZulu-Natal, een rurale gemeenschap. Een helder en overtuigend verhaal met veel feitelijke informatie. De auteur geeft een gedetailleerde, goed onderbouwde beschrijving van zending en de eerste kolonisten in KwaZulu-Natal en hun invloed op religieuze stromingen in Zuid-Afrika. Hij neemt een onafhankelijke positie in en benadert de invloed van zending op antropologische wijze. Hij heeft een open blik voor de evaluatie en de betekenis van zending.
De dissertatie begint met een historisch overzicht van de protestantse zending in het gebied. De Haan hanteert een brede definitie van zending en geeft een duidelijke omschrijving van de context waarin die zich afspeelt. Hij behandelt een aantal interessante wetenschappelijke thema's: de geschiedenis van de apartheid in Zuid-Afrika op lokaal niveau, zending in een rurale Afrikaanse gemeenschap, geschiedenis van de voorouders van individuele Zulu's, ontwikkelingssamenwerking in een rurale Afrikaanse gemeenschap, zending vanuit de gereformeerde kerk. Iedereen die meer wil weten over de bovenstaande thema's, zou het boek moeten lezen. Dit geldt ook voor kerkleiders en lokale overheden in Zuid-Afrika. Als je echter vooral geïnteresseerd bent in zending, is het wel erg veel geschiedenis van KwaZulu-Natal.
Mission on the Margin is een interesse wekkende en pakkende titel. Helaas dekt deze titel de lading slechts gedeeltelijk. Het grootste deel van het boek is gewijd aan achtergrondinformatie. Het is een *case study*, geschetst tegen een rijke (historische) achtergrond. De auteur had uitgebreider zijn visie op zending en de vormgeving daarvan in een ruraal gebied mogen beschrijven.

— Randall Maarman, student bestuurs- en organisatiewetenschap, en Emma Bentsil, jeugdleider en motivational spreker

Heinrich Balz, *Der Anfang des Glaubens. Theologie der Mission und der jungen Kirchen*, Neuendettelsau: Erlanger Verlag für Mission und Ökumene, 2010, 465 bladzijden, € 34,00

De auteur (1938) is na zijn pensionering niet stil gaan zitten. Na een jarenlange periode voor de Basler Mission in Afrika en als hoogleraar missiologie in Berlijn schreef hij een aanzet tot een eigen zendingstheologie. Duits, lijvig en grondig. Voer voor specialisten en fijnproevers.
In de traditie van Luther knoopt Balz aan bij diens uitleg van Galaten 3, 23-26: waar komt het geloof vandaan? Eerst moet het met Jezus Christus in de wereld komen, vervolgens moet het door het woord tot mij komen. En, voegt Balz eraan toe: opdat het geloof in mij een aanvang kan nemen, moet de boodschap eerst door ruimte en tijd gedragen worden tot waar ik ben. Waar nu het geloof opbloeit, ontstaat kerk. Zending en het resultaat daarvan, het ontstaan van jonge kerken, vormen twee zijden van eenzelfde werkelijkheid. Er zijn boden nodig die het woord, hoe dan ook en waar ook vandaan, brengen waar het nog niet is.
Een traditioneel standpunt? Balz' uitwerking van zijn pleidooi voor zending als kerkplanting is actueel en verre van oppervlakkig. In de keuze van gesprekspartners is de Duitser niet eenkennig. Hij gaat uitvoerig in gesprek met een groot aantal missiologen uit zes continenten, ecumenicals en evangelicals, progressieven en conservatieven. De zwaartepuntverschuiving van Noord naar Zuid brengt hem ertoe eerst en vooral scherp te luisteren naar de kerken van Azië en Afrika. Hij beklopt hun prille zendingstheologieën en vermaant zijn Duitse collega's die meer serieus te nemen. Belangrijke thema's zijn: missio Dei, armoede en ontwikkeling, inculturatie, communicatie en hermeutiek. Interessant is dat Balz geen bijbelse fundering van de zending vooropstelt, maar zijn hoofdstukken telkens afsluit met een bijbelse verificatie.
Balz geeft een leerzaam overzicht van de discussie. Toch klemt bij lezing de vraag: wanneer krijgen wij in beeld wat zich niet laat pakken via westerse onderzoeksmethoden en criteria?

— Wout van Laar, voormalig directeur van de Nederlandse Zendingsraad

Timothy Tennent, *Invitation to World Missions. A Trinitarian Missiology for the Twenty-first Century*, Grand Rapids: Kregel, 2010, 559 bladzijden, € 37,99

Timothy Tennent is een leerling van de Schotse missioloog Andrew Walls, en hij verzorgt, naast zijn academische werk in de Verenigde Staten, ook korte cursussen in India. Deze rijke bagage stelde hem in staat een missiologie te schrijven die ernst maakt met de hele wereldkerk en vooral met de opkomst van een 'vierde tak' in de wereldkerk: de onafhankelijke, pinkster-georiënteerde kerken, vooral aanwezig in het Zuiden. Dit is daarom zeker geen elitaire zendingstheologie, maar een waarin missionaire spiritualiteit en discipelschap voorop komen.

Tennent wil een brug slaan tussen de theologie en de praktijk van de zending. In een trinitarisch raamwerk brengt hij een wisselwerking op gang tussen bijbelse gegevens en praktijkvoorbeelden. Dat biedt verfrissende bijbels-theologische gezichtspunten. Zo trekt hij in het hoofdstuk over de Vader heldere (verbonds)theologische lijnen. In het hoofdstuk over de Zoon ontbreken echter de bijbelse beschouwingen. Daar geeft Tennent verrassende inkijkjes in de (kerkelijke) zendingsgeschiedenis. Dat is een principiële keuze, want, zo zegt Tennent, de kerk weerspiegelt de incarnatie van Christus. Toch miste ik in het christologische deel de christologie. Leven, lijden, kruis en opstanding van Christus staan op de achtergrond. De zendingsgeschiedenis loopt bij Tennent dan ook uit op een bespreking van contextualisatie en het bereiken, in woord en daad, van onbereikte groepen. Het praktische domineert dus toch het bijbels-theologische. Het pneumatologische deel van het boek valt ook nogal mager uit. Het gaat daarin in de eerste plaats over de verhouding tussen kerk en zendingsorganisaties, en dan over christelijk lijden. De pneumatologie staat in dienst van de ecclesiologie in plaats van andersom. De brug tussen bijbelse theologie en praktijk blijft wankel.

Invitation to World Missions is niettemin een uiterst lezenswaardig lesboek van een eminent evangelisch missioloog.

— Wilbert van Saane, stafmedewerker bij de Nederlandse Zendingsraad

Anton Wessels, *Thora, Evangelie en Koran: 3 boeken, 2 steden, 1 verhaal*, Kampen: Kok, 2010, 363 bladzijden, € 27,50

Wessels wil in dit boek de vraag beantwoorden of politieke vijandschap en geweld terug te voeren zijn op de heilige boeken waarop joden, christenen en moslims zich beroepen. De achtergrond van waaruit die vraag gesteld wordt, is het politieke klimaat in Nederland en in de wereld, waarin bepaalde gelovigen een beroep doen op hun heilige boeken om geweld te rechtvaardigen, en bepaalde politici om die reden die boeken willen verbieden of verbranden.
Het antwoord op de vraag is kort en bondig: geweld is niet te verantwoorden vanuit de heilige boeken, want daarin staan verzoening, gerechtigheid en geweldloosheid centraal. En de argumentatie daarvoor loopt als een rode draad door heel het boek.
De drie boeken vertellen alle een en hetzelfde verhaal, het verhaal van de uittocht uit de stad van onderdrukking en onrecht naar de stad van vrede en verzoening. Eigenlijk is dit het thema van Augustinus: van de stad van de mens naar de stad van God. Het boek laat Wessels zien als een erudiet geleerde en een boeiend verteller. Het staat vol spannende en soms ook tragische anekdotes. Het boek is helder en vlot geschreven, af en toe rommelig qua opzet (gaat het om twee of drie boeken?). Het thema '3 boeken, 2 steden, 1 verhaal' is soms een beetje vergezocht. En de auteur slaat wel erg veel zijpaden in om zijn punt te maken. Eigenlijk gaat alleen hoofdstuk 7 echt in op de hoofdvraag. Dit maakt de andere hoofdstukken overigens volstrekt niet minder interessant. Een uitgebreide bibliografie, vademecum en index maken het boek helemaal af.

— Frans Wijsen, hoogleraar religiewetenschappen en directeur van het Nijmeegs Instituut voor Missiologie

Krzystof Kieslowski
Dekalog
1989

In het seizoen 1989/1990 werd door de Poolse televisie een serie van tien afleveringen uitgezonden over de tien geboden, of tien woorden, zoals we in navolging van de joden vaak zeggen: *Dekalog*, gemaakt door de Poolse filmmaker Krzystof Kieslowski (1941). Later werd deze serie door de IKON ook in Nederland uitgezonden.

Hoofdpersonen in deze afleveringen zijn verschillende bewoners van een groot complex van flatgebouwen aan de rand van Warschau. De tien woorden zijn inmiddels eeuwenoud, maar in deze serie vergeet je dat, want de problemen die aan de orde komen – liefde, abortus, moord, voyeurisme, een grote erfenis, het verraad van joden en de gevolgen daarvan – zijn nog altijd actueel. De kracht van Kieslowski's 'scenario's' is dat wat vanzelfsprekend is, door allerlei omstandigheden niet meer vanzelfsprekend is. Makkelijke oplossingen blijken veel kapot te maken. Juist in deze omstandigheden blijken de tien woorden ook in de wereld van vandaag grote waarde te hebben.
Een bijzonderheid is dat in acht afleveringen een man voorkomt die nauwelijks iets zegt. De ene keer zit hij bij een vuurtje aan de oever van de rivier. Een andere keer is hij trambestuurder. Een derde keer komt hij voorbij met een kano op zijn rug. Een vierde keer is hij een landmeter voor wie de taxichauffeur moet uitwijken. Enzovoort. Hij verschijnt op saillante momenten in beeld, even maar, alsof hij terdege waarneemt wat er gebeurt. Is het God? Is het de duivel? Het blijft ongewis, hoewel veel filmrecensenten geloven dat de regisseur inderdaad naar God verwijst.
De serie is heel geschikt voor een reeks gespreksavonden, maar ze kunnen ook inspirerend zijn voor mensen die daarover preken. Wat het ook mag zijn, na het zien van deze film kijk je absoluut anders naar de decaloog. De tien woorden blijken ook vandaag een weg te wijzen.

— Freek L. Bakker, docent interculturele theologie, hindoeïsme en boeddhisme aan het departement Theologie van de Universiteit Utrecht

Monir Goran
Onder een andere hemel
te bestellen via *goranmonir@gmail.com* of *info@monirgoran.nl*;
www.monirgoran.nl
€ 15,00

Het is heerlijk te kunnen vissen in een cd-vijver en daar parels te mogen ontdekken. Hier is er weer zo een. Geen alledaagse combinatie: een ud, een piano en een klarinet. De ud (spreek uit: *oed*) is een lid van de luitfamilie. De piano is hier de basis. Daarop danst soms de ud en vaak ook een klarinet. Echt goed wordt het pas als de musici hun vak verstaan, als er mooie melodieën zijn, en de composities boeiend zijn. En dat is hier allemaal het geval.

Monir Goran is udist en componist (in Irak geboren en getogen, en nu ook Nederlander) en combineert eeuwenoude oosterse melodieën met westerse harmonieën. Daarbij kan het zo gaan wrikken dat aan geen van beide tradities recht gedaan wordt. Monir Goran weet echter een nieuwe balans te creëren die even muzikaal als intelligent en subtiel is. Er klinkt grote rust in de muziek, terwijl het woord 'saai' nog niet uitgevonden lijkt te zijn. Altijd is het boeiend en verrassend. Het is te horen dat Monir Goran is gegrepen door het werk van bijvoorbeeld Eric Satie en de minimal music van Philip Glass. Wat gebeurt er veel, als je in staat bent kleine motiefjes steeds te herhalen en daarmee dan soms ook wat te variëren. Er ontstaat een cadans waarbij je als luisteraar grote vrijheid kunt ervaren.

Er staan negen nummers op de cd, met titels als 'Meditatie' (ik hoor borrelend water), 'Toen en nu', waarbij ruimte hoorbaar is, en 'Oosterse dans', waarin de piano en de ud een parelend liefdesduet lijken te spelen. Ze maken deze cd tot een schijf vol muziek die rustgevend en tegelijkertijd bijzonder krachtig is. Nergens trucjes, gezweef of flauwigheid. Dit is puur, dit is echt. Oftewel: onder een andere hemel!

— Marianne Verkade, zangpedagoge met wereldwijde ervaring

17 t/m 25 september 2011
Vredesweek

In de Vredesweek – met het thema 'Elk mens een veilig bestaan' – zal er in Den Haag een speciaal Ministerie van Vrede worden geopend op initiatief van IKV Pax Christi. Met een persconferentie in Nieuwspoort wordt de Minister van Vrede, met lokale ambassadeurs, bekendgemaakt. Aan het einde van de Vredesweek zullen minister en staatsecretaris de vredesbegroting presenteren aan vertegenwoordigers van het Nederlandse parlement. Het is de bedoeling dat het ministerie ieder jaar tijdens de Vredesweek functioneert.
www.ikvpaxchristi.nl

27 september 2011
Jezus-films

Van tijd tot tijd komt er een nieuwe film over Jezus uit. Inmiddels zijn er al meer dan honderdvijftig. Ze beroerden en ontroerden. *The King of Kings* liet een vaderlijke Jezus zien, Pasolini's *Evangelie* een getormenteerde Jezus, en *Jesus Christ Superstar* een romantisch idool. Sinds 2007 is er ook een islamitische Jezus-film. Op 27 september wordt van 13.30 tot 17.00 uur in de Boothzaal van de Universiteitsbibliotheek in De Uithof in Utrecht aandacht geschonken aan Jezus-films. Een van de inleiders is dr. Freek L. Bakker, medewerker aan *TussenRuimte*. Zijn boek *Filmster Jezus. Een studie over zijn verschijnen op het witte doek* zal deze middag officieel gepresenteerd worden. De toegang is gratis als men zich vóór 22 september aanmeldt bij *a.c.m.boere@uu.nl*.

vanaf 29 september 2011
De Bijbel in de literatuur

Ondanks – of juist dankzij? – de toenemende ontkerkelijking en secularisatie blijft de Bijbel in de moderne literatuur een aanzienlijke rol spelen. In zes bijeenkomsten wordt dit verschijnsel nader geanalyseerd en toegelicht aan de hand van een aantal romans: Willem Jan Otten, *Specht en zoon*; Simon Vestdijk, *De kellner en de levenden*; Harry Mulish, *De ontdekking van de hemel*; José Saramago, *Het evangelie volgens Jezus Christus*; Marianne Fredriksson, *Volgens Maria Magdalena*; Karl Ove Knausgård, *Engelen vallen langzaam*. De cursus wordt gegeven door professor dr. Panc Beentjes, emeritus hoogleraar aan de Faculteit Katholieke Theologie, en maakt tevens onderdeel uit van het HOVO-aanbod Utrecht. Deelnemers lezen voor iedere bijeenkomst het desbetreffende boek. Middagbijeenkomsten op 29 september, 13 en 27 oktober, 17 november, 1 en 15 december in De Uithof, Utrecht; € 180.
www.luce-crc.nl

4 oktober 2011
Radboud Lecture

De Radboud Lecture, georganiseerd door het Soeterbeeck Programma, wordt gehouden door Simon Critchley (1960), een Engelse filosoof en hoogleraar aan The New School University in New York. Hij studeerde filosofie en promoveerde op een proefschrift over de ethiek van het deconstructivisme van Levinas en Derrida: *The Ethics of Deconstruction* (1992). Daarin zette hij de

ethische drijfveren van Derrida en diens confrontatie met Levinas in het licht. In 2009 werd hij benoemd tot parttime hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Tilburg, waar hij onder meer een *summer school* verzorgt. Aula Radboud Universiteit, Comeniuslaan 2, Nijmegen; 20.00-22.00 uur.
www.rs.ru.nl

tot en met 9 oktober 2011
Een weg van sterren

In het Museum voor Religieuze Kunst (Uden) is tot en met begin oktober een bijzondere expositie te zien: 'Een weg van sterren ... pelgrimage & Santiago'. Steeds meer mensen trekken naar het noordwesten van Spanje, te voet, per fiets of anderszins. Wat drijft hen en wat maken ze onderweg mee?
www.wegvansterren.nl

12 november 2011
Het lied van de parel

Wie door het lezen van dit nummer van *TussenRuimte* nieuwsgierig is geworden naar het 'Lied van de parel', kan op 12 november naar Amersfoort. Daar spreekt Hans Stolp op een themadag over dit lied. Informatie en aanmelding: (0412) 64 48 56 of *www.stichtingdeheraut.nl*.

13 november 2011 – 8 januari 2012
Iconen van Wasili Wasin

Nieuwe expositie van de hedendaagse iconen van Wasili Wasin, deze keer in de Mariakerk te Oosterhout. Wasili Wasin, geboren in de Oeral, heeft zich gespecialiseerd in iconen met een moderne uitstraling, waarbij hij de historische authenticiteit weet vast te houden.
www.wasili.nl

18 november 2011
Van harem tot fitna

Er waart een spook door Europa. Niet het communistische spook, maar het spook van de islam, aldus politicus Geert Wilders op 2 oktober 2010 in Berlijn. Wilders spreekt van een 'derde invasie', waaraan geen zwaard te pas komt, maar wel immigratie en de baarmoeder. In het actuele en zwaar gepolitiseerde debat spelen 'beelden' van de islam uit het verleden een belangrijke rol. De beeldvorming van de islam in Nederland is onderwerp van historisch onderzoek aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg. Marcel Poorthuis en Theo Salemink schreven er een boek over: *Van harem tot fitna*. Het eerste exemplaar wordt aangeboden tijdens een symposium op 18 november. Boekpresentatie en debat vormen een programma dat van 13.30 tot 17.00 uur duurt. De Uithof, Utrecht; € 15,00.
www.uvt.nl

15 tot en met 22 januari 2012
Week van gebed voor de eenheid

Het thema voor de Week van gebed voor de eenheid, begin 2012, is: 'Winnen met gevouwen handen', voorbereid door de kerken in Polen naar aanleiding van 1 Korintiërs 15, 50-58.

TussenRuimte 2011 | 4
Crisis!

De economische recessie van de laatste jaren eist haar tol in de vorm van faillissementen, werkloosheid en minder koopkracht. Het vertrouwen op de markten wil maar niet herstellen. Het dreigende woord 'crisis' wil maar niet uit de media verdwijnen. Sociale onrust uit zich in de straten van grote steden.

Het winternummer van *TussenRuimte* bekijkt de gevolgen van de economische recessie voor gevoelige groepen als vluchtelingen en buitenlandse werknemers. Juist in economisch kwetsbare landen als Spanje, Italië en Griekenland is de situatie schrijnend. Ook vergelijkt dit nummer de situatie in het Westen met die in het Zuiden. In het Zuiden lijkt crisis de structurele wijze van bestaan. Dat roept de vraag op hoe normaal de westerse welvaart is.
Wat doet de recessie met gelovigen in Europa en elders? Zet zij aan tot nieuwe vormen van dienstbaarheid, geïnspireerd door geloofsovertuigingen? Dwingt ze tot inkeer, terugkeer of juist afkeer van religie? Is de tijd gekomen om het roer van het economisch bestel radicaal om te gooien? Welke nieuwe aspecten ontdekken we in de Bijbel en in andere religieuze bronnen tegen de achtergrond van de economische recessie?

TussenRuimte 2012 | 1 (maart) vraagt naar de rol van 'heiligen' in religie en in de seculiere samenleving.
TussenRuimte 2012 | 2 (juni) besteedt aandacht aan het geloof in wereldsteden.
TussenRuimte 2012 | 3 (september) richt de schijnwerper op kinderen en missie.